

ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Ἡ μορφή τῆς οἰκογενειακῆς παραγωγῆς στὴ γεωργία θεωρεῖται γενικῶς ἀπὸ ὅλες τὶς «ὀρθοδοξίες», μαρξιστικὲς καὶ ἀστικές, ὡς μιὰ *ἀνωμαλία* ὑπολειμματικοῦ χαρακτήρα, ὑπὸ διαδικασία ἐξάλειψης. Καθ' ὅμοιο τρόπο, στὸν 19ο αἰῶνα, ἡ ἔγγειος πρόσοδος προσδιορίζετο ἀπὸ τὴν ἐπικρατοῦσα οἰκονομικὴ ἀντίληψη, ὡς μιὰ *ἀνωμαλία*, ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Κατὰ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, καὶ τὰ δύο αὐτὰ φαινόμενα ἔχουν διαδοχικῶς προσδιορισθῆ ὡς ἀντίθετα πρὸς τὸ καπιταλιστικὸ (καὶ σοσιαλιστικὸ) γίνεσθαι τῆς σύγχρονης κοινωνίας.

Στὸν 20ὸ αἰῶνα, μαρξιστὲς καὶ ἀστοὶ θεωρητικοὶ χαρακτηρίζουν ἀπὸ κοινοῦ τὴν οἰκογενειακὴ ἀγροτικὴ παραγωγή ὡς μιὰν ἀντι-οἰκονομικὴ καὶ ξεπερασμένη μορφή, ἡ ὁποία ἐμποδίζει τὴν πλήρη ἀνθιση τοῦ καπιταλισμοῦ ἐν γένει.

Παρ' ὅλα αὐτά, στὴν πράξη, κατὰ μιὰ σιωπηρὴ γενικὴ συμφωνία, ἡ θεωρητικὴ προσέγγιση τῆς γεωργίας πραγματοποιεῖται συνήθως ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς «γεωργικῆς πολιτικῆς», καὶ ὄχι ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια ὑπογραμμίζει ἐμμέσως τὴ στενὴ σχέση, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὅτι λειτουργεῖ μεταξὺ οἰκογενειακῆς γεωργίας καὶ Κράτους. Τὸ ἴδιο περιστατικὸ ὑπογραμμίζει ἐπίσης ὅτι ἡ παραδοσιακὴ οἰκονομικὴ ἀντίληψη δὲν συλλαμβάνει τὴν οἰκονομικὴ λειτουργία τῆς γεωργίας μέσα στὸ συνολικὸ οἰκονομικὸ σύστημα, παρὰ μόνον ὡς ἕνα πρόβλημα κρατικῶν παρεμβάσεων *ὀργανωτικοῦ τύπου*. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ θεωρία — βασιζόμενη στὴ λογικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας — καταγγέλλει τὴν ἀνορθολογικότητα τῆς οἰκογενειακῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, τὸ Κράτος, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά — ἐμπνεόμενον ἀπὸ τὶς ἐπιταγὲς τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς — λαμβάνει μιὰ σειρά μέτρων, γιὰ τὴν ἐνίσχυση καὶ προώθηση ἐπὶ «ὕγιων» βάσεων αὐτῆς τῆς οἰκογενειακῆς παραγωγῆς.

Ἐὰν ὁ μικρὸς γεωργὸς ἀντιφάσκει μὲ τὴν καπιταλιστικὴ ὀρθολογικότητα, ἅς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ἡ «διαστροφή» αὐτῆ τῆς γεωργίας ἐπιβιώνει καὶ ἀναπαράγεται μέσα ἀπὸ μιὰ διαδικασία ἐνσωμάτωσής της στὴ λογικὴ τοῦ συνολικοῦ συστήματος. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοια, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ μεγάλος «διεστραμμένος», ὁ ὁποῖος ξεφεύγει διαρκῶς ἀπὸ ὅλα τὰ ὀρθολογικὰ θεωρητικὰ σχήματα — εἴτε ἀστικά, εἴτε μαρξιστικά — εἶναι ὁ ἴδιος ὁ καπιταλισμὸς. Ὁ *modus operandi* τοῦ κεφαλαίου χαρακτηρίζεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἔλλειψη κάθε *ἐγγενοῦς ὀρθολογικότητας*: τὸ κεφάλαιο κινεῖται μὲ τὴν

λογική τῆς διαρκoῦς ὑπερβάσεως τῶν σχημάτων ποὺ στοιχειοθετοῦν τὶς ποικίλες ὀρθολογικὲς κατασκευές.

Ἡ κοινωνικὴ παρέκκλιση τῆς μεγάλης γαιοκτησίας τοῦ 19οῦ αἰῶνα ἀντικαταστάθηκε στὸν αἰῶνα μας ἀπὸ ἐκείνην τῆς οἰκογενειακῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Κατὰ τὴ διαδικασία αὐτή, ἡ κατηγορία τῶν μεσαίων ἀγροτῶν (δηλ. τῆς κυρίως οἰκογενειακῆς γεωργίας) ἐμπεδώθηκε, ὡς κεντρικὴ κατηγορία τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ τὰ λοιπὰ ἀγροτικὰ στρώματα (μισθωτοὶ ἀγροεργάτες, ἀγροτικοὶ καπιταλιστὲς κλπ.), ἤτοι οἱ κοινωνικοὶ φορεῖς τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὑπέστησαν μιὰ σημαντικὴ σχετικὴ μείωση.¹ Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ «ἀγροτικὴ διαστροφή» ὄχι μόνον δὲν ἐξαλείφθηκε μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐπεξετάθη καὶ ἐμπεδώθηκε.

Ἐμπρὸς σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ν' ἀναζητήσουμε μιὰ τελεολογικὴ ἐρμηνεία τῆς σημερινῆς ἀγροτικῆς παρουσίας μήτε ν' ἀναλωθοῦμε σὲ ἀποκαλυπτικοῦ τύπου προβλέψεις ὡς πρὸς τὴν ὑποτιθέμενη μελλοντικὴ ἐξαφάνισή της. Τὸ ζήτημα εἶναι ἀπλῶς νὰ ἐννοήσουμε τὴν σύγχρονη διαδικασία ἀνασύστασης τῆς οἰκογενειακῆς γεωργίας, ὡς μιὰν ἀντιθετικὴ κίνηση: ἀφ' ἑνός, ὁ καπιταλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς διαμορφώνει τὴν γεωργία κατὰ διαφορετικὸν τρόπο ἀπὸ ὅ,τι τὴν βιομηχανία καί, ἀφ' ἑτέρου, οἱ ἀγρότες ἐπιμένουν καὶ αὐτοὶ στὴν προτίμησή τους ὑπὲρ τοῦ μικροῦ οἰκογενειακοῦ κλήρου καὶ κυρίως ὑπὲρ τοῦ ἰδιαίτερου τρόπου ζωῆς τους. Οἱ δύο κινήσεις συνυπάρχουν μέσα στὴ γενικὴ τάση ὑπὲρ τῆς διατηρήσεως καὶ τῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς οἰκογενειακῆς ἀγροτικῆς ἐκμετάλλευσης. Οἱ διεκδικήσεις γύρω ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς φέρουν μοιραῖα, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ριζικῶν μεταβολῶν, ἕναν περιορισμένο χαρακτήρα. Ἐξ ἴσου περιορισμένος εἶναι καὶ ὁ ὀρίζων τῶν ἀναλύσεων ποὺ ἐμφανίζουν τὸν ἀγρότη ὡς ἕνα (μελλοντικὸ) προλετάριο. Τὸ κοινὸ στοιχεῖο καὶ τῶν δύο περιπτώσεων εἶναι ἡ πεισματικὴ θέληση ν' ἀναγάγουν μιὰ πραγματικότητα «ἄλλη» σὲ μιὰ δομὴ ἀναγνωρίσιμη καὶ ἀναγνωριζόμενη ὡς «ἴδια». Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀναλύσεις ἔχουν ὡς κοινὸ στοιχεῖο ὅτι ἀφαιροῦν τὴ δυνατότητα ν' ἀντιληφθῆ κανεὶς τὴ λειτουργία τῆς διαφορᾶς ὡς διαφορικῆς σχέσης, ὡς διαφορικῆς ἀνάπτυξης, ὡς μιᾶς διαδικασίας ποὺ ὑπερβαίνει τὸν ταυτοτικὸ προσδιορισμὸ τῶν συσχετιζόμενων ὄρων.

Ἡ μηχανιστικὴ ἐκδοχὴ τοῦ μαρξισμοῦ, ὑπὸ τὴν μορφή τῆς «ἐπιστήμης τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης», συναντιέται στὸ σημεῖο αὐτὸ μὲ τὴν ἀστικὴ «ἰδέα τῆς προόδου». Ἡ ἐξελικτικὴ ἀντίληψη τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι, ὑπὸ τὴν ἐννοια τῆς «πορείας πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση», ἐγοήτευσε ὄχι μόνον τὸν νεώτερο θετικισμὸ στὰ τέλη τοῦ 19οῦ αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ τὸν μαρξισμὸ (ὅπως στὶς περιπτώσεις τῶν Bernstein, Kautsky, P. von Struné κ.ἄ.). Σύμφωνα μὲ τὴν ὀλοκληρωτικὴ αὐτὴ ἀντίληψη, κάθε τι τὸ διαφορετικὸ, τὸ ἐξαιρετικὸ, τὸ παρεκκλίνον, τὸ ἄλλο, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξει παρὰ μόνον κατὰ μεταβατικὸν τρόπο. Ἡ μεγάλη ὀλοκληρωτικὴ λογικὴ ἀξιώνει ὄχι μόνον τὴ γενικὴ ὑπαγωγή στὸ ἕνα, ἀλλὰ κυρίως τὴ γενικὴ ἀφομοίωση ὅλων τῶν

στοιχείων του συστήματος πάνω στη βάση των συστατικών κατηγοριών του *ένός*.

Το σημαντικότερο γι' αυτή τη λογική δεν είναι ο *ένιαϊος* χαρακτήρας της κινητήριας αρχής του σύνθετου όλου, αλλά η *αναπαραγωγή-επανάληψη* της βασικής δομής επί μιας διαρκώς διευρυνόμενης βάσης. Για τουτό, το βασικό αίτημα της ολοκληρωτικής λογικής — είτε υπό την άστική είτε υπό την μαρξιστική έκδοχή της — δεν είναι τελικώς η *ένότητα*, αλλά η *ομοιομορφία*, ήτοι η *ταυτότητα*.

Η ιδέα της *αυθόρμητης πορείας* προς την «ανάπτυξη», προς την «πραγματοποίηση» κάποιου *απώτερου νοήματος*, προς την «ωρίμανση», βρίσκεται πάντα στη βάση αυτής της αντίληψης του κόσμου. Κάθε τι που παρεκκλίνει από τις *ορισμένες κατηγορίες* του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, κατά τη λογική αυτή, θεωρείται ως *προκαπιταλιστικό υπόλειμμα* και πρόκειται (οφείλει) να *έξαλειφθῆ*.

Ασφαλώς, σκέψεις *έξελικτικού τύπου* βρίσκουμε *καμιά φορά* ακόμη και στον Μάρξ, όταν, λόγου χάρι, διερωτάται μήπως η *σοσιαλιστική επανάσταση* στην Ευρώπη «*επρόκειτο κατ' ανάγκην να στραγγαλισθῆ πάνω σ' αυτή τη μικρή γωνιά της γῆς, ἐφ' ὅσον στο υπόλοιπο πολύ μεγαλύτερο μέρος του κόσμου η κίνηση της άστικής κοινωνίας θα ήταν ακόμη ανοδική;*»². Όμοίως, ο Λένιν, υπό την *επίρεια παρόμοιων σκέψεων*, προέβλεπε την *άνθιση ενός νέου καπιταλισμού* στις *ἀποικίες*, λόγω της *ανάπτυξης των επενδύσεων ξένων κεφαλαίων*.³

Εν τούτοις, στην *ἐποχή* μας, μπορούμε πλέον να διαπιστώσουμε με *σαφήνεια* ότι η *συγκρότηση* του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, *μολονότι* *έθεμελίωσε* την *ἀρχή* της *ένιαίας κινητήριας δύναμης* σε *παγκόσμια κλίμακα*, δεν *έπέφερε* *διόλου* την *αναμενόμενη ομοιομορφία* του κόσμου. Οί *διαφορές*, είτε *διεθνείς*, είτε *έσωτερικές*, *έντεινονται*, οί *άνισότητες* *βαθαίνουν*, οί *στρεβλώσεις* *πολλαπλασιάζονται*. Μπορούμε ν' *αντιληφθοῦμε* σήμερα το *χιμαιρικό* χαρακτήρα των *θεωριών* της *άλλοτρίωσης*, της *ένσωμάτωσης*, της *αναπαραγωγής*: *ὅλες* *αὐτὲς* οί *θεωρίες* *παρασιωποῦν* τὴν *ένιαία* *ἀλλὰ διαφοροποιητική ἀρχή*, ἢ *ὁποία* *διέπει* τὴν *κοινωνική πραγματικότητα* καὶ ἢ *ὁποία* *γίνεται* *ἀντιληπτή* στο *ἐπίπεδο* του *modus operandi* του συστήματος.

Το *σπουδαιότερο πρόβλημα* της *ιστορικής διαδικασίας* δεν είναι οὔτε ἡ *ποσοτική ανάπτυξη* της *κοινωνίας*, οὔτε ἡ *ἀφομοίωση* των *έτερογενῶν* *στοιχείων*. Το *πρόβλημα* *αὐτὸ* *συνίσταται* *κυρίως* *στή* *σύλληψη* *καὶ* *ὀργανική ὑπαγωγή* των *παρορμήσεων*, που *ἐκπορεύονται* *ἀπὸ* *τοὺς* *χώρους* των *περιθωριακῶν* ἢ *παρεκκλινόντων* *στοιχείων*, πάνω στη *βάση* *μιας* *κεντρικής* *ένωτικής* *ἀρχής*, καὶ *στήν* *ἐγκαθίδρυση* *σημείων* *ἐπικοινωνίας*, που νὰ *ἐπιτρέπουν* *ένα* *διαρκῆ* *κοινωνικό μεταβολισμό* (για νὰ *χρησιμοποιήσουμε* *τὴν* *ἐκφραση* *τῆς* *Ρόζας* *Λούξεμπουργκ*). Ὁ *μεταβολισμός* *αὐτός* *εἶναι* *ἀνευ* *ἀντικειμένου*, *ἐὰν* *πρὸς* *στιγμὴν* *ὑποθέσουμε* *τὴν* *πλήρη* *ὁμογενοποίηση* *τῆς* *κοινωνίας*. Για τουτό, ἡ *Ρόζα* *Λούξεμπουργκ*, *σὲ* *λογική συνέπεια* *μὲ* *τὶς*

προϋποθέσεις της, ἔθετε ἓνα ὀρθὸ ἐρώτημα: Ἐὰν ἡ κίνηση τοῦ κεφαλαίου ἐπρόκειτο πράγματι νὰ ἐπιφέρει τὴν ὁμογενοποίηση τοῦ πεδίου τῶν ἐπιχειρήσεών του, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ὀριακὴ αὐτὴ κατάσταση ἐπραγματοποιεῖτο, ἡ περιστροφικὴ κίνηση τοῦ κεφαλαίου — ἦτοι ὁ κοινωνικὸς μεταβολισμὸς — θὰ ἀπέβαινε στὴν πράξιν ἀδύνατη.

Μόνο ποὺ ἡ Ρόζα ἀπατήθηκε ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τοῦ χαρακτήρα τῶν κοινωνικῶν διαφορῶν, οἱ ὁποῖες διασφαλίζουν τὴ μεταβολιστικὴ κίνηση τοῦ κεφαλαίου: ὑπὸ τὴν ἰδεολογικὴ ἐπιρροὴ τοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ ἐξελικτισμοῦ, ἐπίστεψε στὴν ἐπικείμενη ἐξάλειψιν τῶν στοιχείων τῆς διαφορᾶς, τὰ ὁποῖα ἐχαρακτήρισε αὐθαιρέτως ὡς «μὴ καπιταλιστικὸ» περιβάλλον· εἶδε μόνον τὴν ὑπολειμματικὴ ὄψιν τῶν ἀνισοτήτων, ὅχι καὶ τὴν λειτουργικὴν. Συνεπῶς, τὸ ἐρώτημά της, μολονότι ὀρθὸ ὡς πρὸς τὶς λογικὰς προϋποθέσεις της, θὰ ἔπρεπε μᾶλλον ν' ἀναδιαμορφωθῆ, γιὰ νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν τὴν πραγματικὴν κίνηση τοῦ κεφαλαίου: καπιταλισμὸς καὶ διαφοροποιημένος χῶρος προϋποτίθενται ἀμοιβαίως, ὁ δὲ πρῶτος κατατείνει μόνιμως στὴ διευρυνόμενὴ διαφοροποίηση τοῦ δεύτερου.

Οἱ σοσιαλδημοκράτες ἀντίπαλοι τῆς Ρόζας, φλογεροὶ ἀπόστολοι τοῦ κοινωνικοῦ ἐξελικτισμοῦ, ἦσαν καὶ αὐτοὶ ἀναπόφευκτα σφραγισμένοι ἀπὸ τὴν τελεολογικὴ ἀντίληψιν τῆς ἱστορίας. Ὅρισαν τὸ κοινωνικὸ γίνεσθαι ὡς τὸ προϊόν ἑνὸς «ὀλοκληρωτικοῦ νόμου τῆς προόδου». Δύο ἔμμονες ἰδέες, ἦτοι ἡ πορεία πρὸς τὴν ὀλοκλήρωσιν καὶ ἡ αὐθόρμητη προοδευτικὴ ὀρίμανσιν τῆς κοινωνίας, ἐνέπνευσαν στοὺς σοσιαλδημοκρατικοὺς κύκλους μιὰ τυφλὴ ἐμπιστοσύνη πρὸς τὴν ἐξέλιξιν, τὴν ὁποῖα ὄρισαν ὡς «ἱστορικὸ ὕλισμόν». Ἐκ παραλλήλου, αὐτὸ ἐνίσχυσε τὴ βαθύτατη ἀπέχθειά τους πρὸς κάθε εἶδος διαφορικῆς σκέψης, τὴν ὁποῖα καθήλωσαν ὑπὸ τὴν ἐτικέτα τῆς «διαλεκτικῆς». Τόσο οἱ φαβιανοὶ σοσιαλιστὲς στὴν Ἀγγλία, ὅσο καὶ οἱ μπερνσταϊνιστὲς καὶ καουτσκιστὲς στὴ Γερμανία, ὅπως καὶ οἱ λεγόμενοι νόμιμοι-μαρξιστὲς στὴ Ρωσία, διακρίθηκαν γιὰ τὴν προτίμησίν τους ὑπὲρ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ καὶ γιὰ τὸν παραμερισμὸ τῆς διαλεκτικῆς. Ἡ βαθύτατη πίστις τους στὸν προοδευτικὸν χαρακτήρα τῆς ὕλικῆς ἀνάπτυξιν τῆς κοινωνίας, ἦτοι τῆς παραγωγῆς, μετέτρεψε τελικῶς τοὺς σοσιαλδημοκράτες σὲ πράκτορες — πολιτικοὺς καὶ θεωρητικοὺς — τῆς ἀνάπτυξιν τῶν «παραγωγικῶν δυνάμεων» καὶ τῆς «ἐκλογίκευσης» τῆς παραγωγῆς. Σύμφωνα μὲ τὴν ὀπτικὴν αὐτὴν, ἡ ἀναγκαία καὶ ἀντικειμενικὴ μετάβασις πρὸς τὸ σοσιαλισμὸν διεσφαλίζετο μέσῳ τῆς πορείας τοῦ πεδίου τῆς παραγωγῆς πρὸς τὴν ὁμογενοποίηση καὶ μέσῳ τῆς ὀρίμανσιν τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

Ἡ ἱστορικὴ παρουσία τῆς σοσιαλδημοκρατίας θεμελιώθηκε, ἀπὸ θεωρητικὴν ἀποψιν, σ' ἓνα ἀφελὲς θεωρητικὸν στοίχημα ὡς πρὸς τὴ μελλοντικὴ ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας. Πλὴν, ἡ ἀντίληψιν περὶ τοῦ «γίνεσθαι τοῦ εἶναι», ὅπως ἐφαρμόσθηκε ἀπὸ τοὺς σοσιαλδημοκράτες, δὲν ἦταν πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὶς ἀστικὰς θεωρίαι περὶ τοῦ «εἶναι» τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ θεμελιώδες αὐτὸ ζήτημα, οἱ σοσιαλδημοκράτες συναντήθηκαν μὲ τὴν,

θεωρούμενη ως αστική, θεώρηση τῆς ἱστορίας, καὶ τοῦτο ἔγινε δυνατὸ χάρις στὶς χεγκελιανὲς καταβολὲς καὶ τῶν δύο σκέψεων.

Τὸ κεντρικὸ δίλημμα δὲν ἦταν ποτὲ ἢ ἐπιλογὴ ἀνάμεσα σὲ μιὰν ἀπλὴ καὶ σὲ μιὰ διευρυνόμενὴ ἐπαναληπτικὴ κίνηση. Τὸ ἀληθινὸ ἱστορικὸ δίλημμα τίθεται πάντοτε ἀνάμεσα σὲ μιὰν ἐπαναληπτικὴ (ἀπλὴ ἢ διευρυνόμενὴ) κίνηση ἀφ' ἑνός, καὶ σὲ μιὰ διαφορικὴ κίνηση ἀφ' ἑτέρου. Ἡ ζωτικὴ ἐνέργεια τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος δὲν πηγάζει τόσο ἀπὸ τὴν ἐπέκτασή του ἐπὶ διαρκῶς «καινούργιων» πεδίων, ὅσο κυρίως ἀπὸ τὴ συσχέτιση χώρων μὴ-ὁμογενῶν, ἀνισομερῶν καὶ ἑτεροκλήτων, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴ λειτουργία καὶ ἀνάπτυξη τῶν προκυπτουσῶν διαφορικῶν σχέσεων.

Τὸ διαφοροποιημένο διστραμμένο μεγάλο διάστημα συνιστᾶ γιὰ τὴ μεταβολιστικὴ κίνηση τοῦ κεφαλαίου ταυτοχρόνως, καὶ ἕναν ἐσωτερικὸ φραγμὸ πού πρέπει νὰ ξεπερνιέται, ἀλλὰ καὶ μιὰ προϋπόθεση *sine qua non*, ὥστε νὰ διασφαλίζεται ἡ συνέχεια τῆς κίνησης αὐτῆς.

* * *

Στὴν μακρὰ συζήτηση πάνω στὸ ἀγροτικὸ ζήτημα, πού διεξήχθη μεταξὺ τῶν μαρξιστῶν στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας, ὁ ἀγρότης ἀντιμετωπίσθηκε πάντοτε ὡς ἕνα πρόσωπο ὑποπτο καὶ ἀνιγματικὸ, σὲ μόνιμη ἀντίθεση μὲ ὀλόκληρὴ τὴν ὑπόλοιπὴ κοινωνία. Ἡ αστικὴ περιφρόνηση πρὸς τὴν ἀγροτικὴ ζωὴ ἐνώθηκε μὲ ἐκείνην τοῦ οἰκονομολόγου ἐναντι τῆς παραγωγῆς σὲ μικρὴ κλίμακα, διαποτίζοντας ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἀκόμη καὶ τὴ σοσιαλιστικὴ σκέψη.⁴ Οἱ σοσιαλιστὲς εἶχαν τὴν τάση νὰ θεωροῦν ὡς «ἀντιδραστικὸ» κάθε τι πού ἐμπόδιζε τὴν «προοδευτικὴ» ἐξέλιξη τῆς παραγωγῆς πρὸς τὴ συσσώρευση καὶ τὴ συγκέντρωση, ἤτοι πρὸς αὐτὸ πού οἱ ἴδιοι ὄριζαν ὡς «κοινωνικοποίηση τῆς παραγωγῆς». Οἱ γερμανοὶ σοσιαλδημοκράτες μάλιστα, καταφεύγοντας στὸ κύρος τοῦ Μάρξ, ὄριζαν τὸν ἀγρότη εἴτε ὡς ἕνα «κοινωνικὸ ἀπολίθωμα», εἴτε ὡς ἕνα «βάρβαρο τοῦ περιθωρίου», εἴτε ἀκόμη ὡς τὸν «βάρβαρο μέσα στὸν πολιτισμό».⁵ Μέσα στὸ ἴδιο πνεῦμα, ὁ Φ. Ἔγκελς δὲν εἶχε διστάσει ν' ἀναγάγει τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐξέλιξη τῶν ὕλικῶν ἐργαλείων τῆς παραγωγῆς καὶ στὴ λεγόμενη «ἐξέλιξη τοῦ εἶδους».⁶ Αὐτὸ τὸν εἶχε ὀδηγήσει στὸ νὰ θεωρεῖ κάθε «ἀνώμαλη» κοινωνικὴ μορφή ὡς προκαπιταλιστικὴ ἐπιβίωση. Ἔτσι, προωθώντας κατ' ἀποκλειστικότητα τὴν εἰκόνα τοῦ «καθαροῦ» καπιταλισμοῦ, αἰσθάνετο ὑποχρεωμένος κάθε τόσο νὰ ἐκδηλώνει τὴν πίστη του πρὸς τὶς «ἀνελέητες δυνάμεις τῆς προόδου». Ἔτσι, διετύπωσε τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ἱστορία βαδίζει κατὰ στάδια, ὑπὸ τὴν ἐξελικτικὴ ἔννοια, σ' ἐφαρμογὴ ἑνὸς ἐξωτερικοῦ σιδηροῦ «νόμου», ὁ ὁποῖος διασφαλίζει τὴ συνέχεια καὶ τὸν ἀντικειμενικῶς προοδευτικὸ χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης. Ἔτσι, κατὰ τὸν Ἔγκελς, κάθε τι τὸ «περισσότερο καπιταλιστικὸ» βρίσκεται ἐξ ἀντικειμένου πλησιέστερα πρὸς τὸν σοσιαλισμό. Στὰ 1894, ὁ Ἔγκελς ἀναγγέλλει: «ἡ μεγάλη καπιταλιστικὴ γεωργικὴ παραγωγή θὰ περάσει πάνω ἀπὸ τὴ μικρὴ ἐκμετάλλευση, ὅπως ἕνας σιδηρόδρομος

συντρίβει ένα άμαξάκι. . . Αυτή είναι ή έννοια τής *αναπόφευκτης* οικονομικής ανάπτυξης». ⁷ Η μεγάλη καπιταλιστική επιχείρηση, κατά τόν Έγκελς, είναι άσυγκρίτως άνώτερη από τις μορφές τής μικρής βιοτεχνικής παραγωγής, διότι μόνον ή πρώτη «προετοιμάζει πλήρως τή μετατροπή της σε σοσιαλιστική επιχείρηση, μετατροπή που θα μπορεί να πραγματοποιηθῆ από τή μιὰ μέρα στην ἄλλη, ὅπως ἐπί παραδείγματι στα ἔργοστάσια του κυρίου Stumm». ⁸ Η μεγάλη επιχείρηση ἐμφανίζεται στον Έγκελς, ὡς μιὰ μορφή — και μάλιστα ή μόνη — αντικειμενικής κοινωνικοποίησης τής παραγωγικής διαδικασίας. Για τοῦτο, αἰσθάνεται ὑποχρεωμένος να στιγματίσει τή μικρή βιοτεχνία, ὡς μιὰ μορφή ἀντιδραστική, ἀντιτιθέμενη στην πρόοδο τής ἱστορίας. Ὑπό τὸ πρίσμα αὐτὸ ὁ Έγκελς κατηγόρησε τὸν φιλοαγροτισμὸ τοῦ Γαλλικοῦ Ἑργατικοῦ Κόμματος (P.O.F.) και τις θέσεις που πήρε μέσα σ' αὐτὸ ὁ γαμπρὸς τοῦ Μάρξ Paul Lafargue (1892 - 1894). Ὁ Έγκελς ὑπενθυμίζει στον Lafargue τὴν *προβλεπόμενη και ἀναγκαία* ἐξάλειψη τοῦ ἀνεξάρτητου μικροῦ γεωργοῦ. Η ἐπιβίωση αὐτῆς τῆς κατηγορίας, τονίζει, ἀποτελεῖ ἓνα ὑπόλειμμα τῆς μεταβατικῆς περιόδου και σὰν τέτοια εἶναι ἀναχρονιστική και συνεπῶς ἀντιδραστική. Ὁ Έγκελς, κλείνοντας τις παρατηρήσεις του πρὸς τὸν Lafargue και τὸ P.O.F., λέγει ἀκόμα: «πραγματικὰ παρασυρθῆκατε πάρα πολὺ στον ὀππορτουριστικὸ κατήφορο» ⁹.

Η προτίμηση ὑπὲρ τῶν μεγάλων μονάδων τῆς παραγωγῆς, ὡς φορέων τῆς κοινωνικοποίησης, εἰς βάρος τῶν μικρῶν, που θεωροῦνται ὡς φορεῖς τοῦ ἀτομισμού, ἀποτελεῖ μιὰν ἔμμονη ἰδέα που ἐπανέρχεται συχνὰ στην μαρξιστική φιλολογία. Ἀκόμη και ὁ Λένιν αὐτὴν ὑπαινίσσεται, ὅταν ἐπιχειρεῖ να ὀρίσει τὴν πρωταρχικὴ ἀντίφαση τοῦ καπιταλισμοῦ: «ή παραγωγή γίνεται ὅλο και πιὸ κοινωνική, ἀπορρίπτοντας ὅλο και περισσότερο τὸ φάκελο τῶν κρατουσῶν νομικῶν σχέσεων (τῆς ἰδιοκτησίας), ἴτοι τὴν ἀτομικὴ ἰδιοποίηση τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος». ¹⁰

Ὁ Κ. Kautsky ἐπῆγε μακρύτερα ἀπὸ ὅλους στὴ διατύπωση τῶν ἀναλόγων ἀντιλήψεων. Κηρύσσοντας τὸν ἐπιστημονικὸ και ἀντικειμενιστικὸ μαρξισμό, ὑποκλίνεται ἐμπρὸς στην ὑποτιθέμενη *ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα*: «Η εἰσαγωγή τῆς συνεργασίας στην παραγωγή εἶναι δυνατὴ μόνο για τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα που δὲν ἔχουν να χάσουν παρὰ τις ἀλυσίδες τους, για ἐκείνους που ή καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση τοῦς ἔχει ἀσκήσει στην ἀπὸ κοινοῦ ἐργασία, για ἐκείνους στοὺς ὁποίους ὁ ὀργανωμένος ἀγώνας κατά τῆς καπιταλιστικῆς ἐκμετάλλευσης ἔχει ἀναπτύξει τις κοινωνικὲς ἀρετές, τὴν ἐμπιστοσύνη στὴ συλλογικότητα τῶν συντρόφων, τὴν ἀφοσίωση στὴν κοινότητα, τὴν ἐκούσια ὑποταγὴ στον νόμο της. *Πρέπει να περάσουμε ἀπὸ ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐξέλιξης.* Η μεγάλη μάζα τῶν κοινῶν ἀνθρώπων δὲν μπορεί να περάσει κατ' εὐθείαν, ὑπὸ ὀμαλὲς συνθῆκες, ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ βιοτέχνη ἢ τοῦ γεωργοῦ στὴ μεγάλη συνεργατικὴ επιχείρηση. *Η ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς ἀντιτίθεται σ' αὐτό.* . . Τὸ πέρασμα στὴ συνεργατικὴ μορφή τῆς παραγωγῆς δὲ θα γίνει μ' αὐτοὺς που κατέχουν, ἀλλὰ μ' αὐτοὺς που δὲν κατέχουν τίποτα. . . Μόνον τὸ νικηφόρο προλετα-

ριάτο θὰ μπορέσει νὰ πάρει τὴν πρωτοβουλία τῆς συνεταιριστικῆς παραγωγῆς καὶ νὰ πραγματοποιήσει τὶς προϋποθέσεις ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν στοὺς βιοτέχνες καὶ στοὺς ἀγρότες νὰ περάσουν στὴν παραγωγή ἐπὶ μεγάλης κλίμακας μέσω τοῦ συνεταιρισμοῦ.»¹¹

Εἶναι προφανές ὅτι στὸν Kautsky ὁ ὕλισμός λειτουργεῖ ἀποκλειστικὰ κατὰ τρόπο μονόπλευρο: ἡ ταξικὴ συνείδηση εἶναι ἓνα ἀπλὸ προϊόν τῶν ὕλικῶν τρόπων τῆς ὑπαρξῆς. Πρόκειται γιὰ μιὰν ἀντίληψη πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Μάρξ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἰδεολογία, εἰσδύοντας στὶς μάζες, μετετρέπετο καὶ αὐτὴ σὲ «ὕλικὴ δύναμη».

Ὁ Kautsky εἶναι τόσο δεμένος μὲ τὸν ἀντικειμενιστικὸ ὕλισμό, ὥστε φαντάζεται τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη ὡς τὸ φοβερώτερο ὄπλο ὑπὲρ τοῦ σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἐπαναστατικὴ πρωτοβουλία, κατ' αὐτόν, δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιωθῆ στὴν τοποθέτηση ποὺ παίρνει κανεὶς στὰ πλαίσια τῆς ταξικῆς πάλης, ἀλλὰ στὴ θέση ποὺ κατέχει ἐντὸς τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Γιὰ τοῦτο πιστεύει ὅτι τελικῶς ἡ κοινωνικὴ μεταβολὴ διασφαλίζεται μέσω τῆς λειτουργίας τοῦ ὕλικου, ἐξωτερικοῦ καὶ ἀναπόφευκτου «νόμου» τῆς ἐξέλιξης.

Ὁ Kautsky θεωρεῖ τὴν προϊοῦσα συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς ὡς ἓνα ἰσχυρὸ ὄπλο στὴν ὑπηρεσία τοῦ σοσιαλισμοῦ. Γοητευμένος ἀπὸ τὴν ἰδέα αὐτή, ἐδήλωνε: «Ἐὰν ἡ ἐξέλιξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας βαδίζει πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ καὶ ἐὰν ἡ μεγάλη βιομηχανία εἶναι ἡ κυρίαρχη δύναμη μέσα στὴ σύγχρονη κοινωνία, θ' ἀδράξει γιὰ τὸ σοσιαλισμὸ καὶ θὰ προσαρμόσει στὶς ἀνάγκες τῆς πεδία ποὺ δὲν μποροῦν ἐξ ἰδίων τους νὰ ἐξασφαλίσουν τὶς προκαταρκτικὲς προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς μεταλλαγῆς. Πρέπει νὰ τὸ κάνει αὐτό, γιὰ τὸ δικό της τὸ συμφέρον, γιὰ τὸ συμφέρον τῆς ἐνότητας καὶ τῆς ἁρμονίας τῆς κοινωνίας.»¹²

Κάτι ἀκόμη πιὸ χαρακτηριστικὸ στὸν Kautsky εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἐπικαλεῖται τὸ παλιὸ φάντασμα τῆς ὁμογενοποίησης τοῦ κόσμου: «Ἡ κοινωνία εἶναι ἓνας ὀργανισμός. . . Καὶ ὡς ὀργανισμὸς ὀφείλει νὰ ὀργανώνεται κατὰ τρόπο ἑνιαῖο. Συνεπῶς, εἶναι παράλογο νὰ πιστεύει κανεὶς ὅτι, σὲ μιὰ κοινωνία, ἓνα τμῆμα της μπορεῖ ν' ἀναπτυχθῆ πρὸς μιὰ κατεύθυνση, κι' ἓνα ἄλλο, ἐξ ἴσου σημαντικό, πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἡ κοινωνία δὲν μπορεῖ παρὰ ν' ἀναπτυχθῆ πρὸς μιὰ μόνο κατεύθυνση.»¹³

Προφανῶς ὁ Kautsky ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβει μιὰν ἀρχὴ ἑνιαίας ὀργάνωσης, ποὺ νὰ ξεπερνᾷ τὴν ἔννοια τῆς ἀγοραίας ὁμοιομορφίας καὶ τῆς ταυτότητας. Ἔτσι, κατ' ἀντίθεση πρὸς τὸν Μάρξ, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε τὴν ἔγγειο πρόσοδο ὡς μιὰν ἀπροσδόκητη συνέπεια τοῦ καπιταλισμοῦ, ὁ Kautsky σπεύδει νὰ διακηρύξει ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς πρόκειται νὰ καταργήσῃ τελικῶς τὴ διάκριση μεταξὺ γεωργίας καὶ βιομηχανίας.¹⁴ Ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τῆς παραγωγιστικῆς ἀντίληψης, ὁ Kautsky καταγγέλλει τὸν ἀνορθολογικὸ χαρακτήρα τῆς οἰκογενειακῆς παραγωγῆς, ὅπως καὶ τὴν ἔγγειο πρόσοδο καὶ τὸ κληρονομικὸ δικαίωμα, ὡς ἐμπόδια στὴν ἐκλογίκευση τῆς παραγωγῆς.¹⁵ Ὁμως, ὁ συλλογισμὸς τοῦ θεμελιώνεται

ἀποκλειστικῶς σὲ ἐνδοαγροτικὰ κριτήρια ἀποδοτικότητας. Δὲν βλέπει τὸ συμπληρωματικὸ χαρακτήρα τῶν σχέσεων μεταξὺ καπιταλιστικῆς βιομηχανίας καὶ οἰκογενειακῆς γεωργίας. Ἔτσι, ἀντιμετωπίζει τὴν ἔγγειο πρόσοδο καὶ τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα ὄχι ἀπὸ τὴ λογικὴ τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, ἀλλ' ὡς μορφὲς ἀντιτιθέμενες στὴν ὀρθολογικότητα τοῦ γεωργικοῦ κεφαλαίου καὶ σ' ἐκείνην τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς ἐντὸς τῆς γεωργίας.¹⁶ Μὲ δυὸ λόγια, ἡ σοσιαλδημοκρατικὴ λογικὴ κατεδίκαζε τοὺς ἀγρότες, πιστεύοντας ὅτι «οἱ μεσαῖοι χωρικοί. . . μολονότι παύουν σιγά-σιγά νὰ εἶναι τελείως συντηρητικοί, δηλ. παύουν νὰ εἶναι εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὴν παρούσα κατάσταση. . . ἐν τούτοις, δὲν θὰ ἐπαναστατήσουν, δὲν θὰ καταστρέψουν τὸ Κράτος».¹⁷

Μέσα στοὺς κύκλους τῆς 2ης Διεθνούς, μόνον ὁ ἰταλὸς σοσιαλιστὴς G. Gatti μπόρεσε ν' ἀντιταχθῆ σ' αὐτὴν τὴν ἀνάλυση.¹⁸ Ὁ Gatti ἀπέδειξε τὸ δυωνυμικὸ χαρακτήρα τῆς συλλογιστικῆς τοῦ Kautsky, ἡ ὁποία θεμελιωνόταν ἀποκλειστικὰ στὸ ζευγὸς ἀστοί/προλετάριοι, καὶ κατήγγειλε σ' αὐτὴν ἓνα φαινόμενο «διανοητικῆς ἀδράνειας» μεταξὺ τῶν μαρξιστῶν.

Ἡ ἰδέα τοῦ καπιταλισμοῦ ὡς προθάλαμου τοῦ σοσιαλισμοῦ διατυπώθηκε, τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἀπὸ τὸν διακεκριμένο ρώσο μαρξιστὴ Peter von Struné, στὰ πλαίσια τῆς πολεμικῆς του κατὰ τῶν ναρόντικων. Ὁ Struné, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἴδια ἀρχικὴ τοποθέτηση μὲ τοὺς Bernstein καὶ Kautsky, δὲν ἄργησε νὰ ξεπέσει σὲ ἀγοραῖο μελλοντολόγο τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Ὁ μαρξισμὸς ἦταν γι' αὐτὸν «ἡ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νὰ διαγνώσει τὸ μέλλον τῆς κοινωνίας, βάσει τῶν γεγονότων τοῦ παρόντος καὶ τοῦ παρελθόντος».¹⁹ Ἔτσι, κατ' αὐτόν, ὁ σοσιαλισμὸς ἦταν γραμμένος μέσα στὴ λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ ἴδιος ἔλεγε: «ἡ ὁ σοσιαλισμὸς, ὡς πραγματικὴ δύναμη, βρίσκεται μέσα στὴν πραγματικὴ κοινωνία, δηλ. τὴν καπιταλιστικὴ, ἢ εἶναι ἀνύπαρκτος. . . Ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι πραγματικὸς μόνον στὸ μέτρο πὺ ἐμπεριέχεται μέσα στὴν κίνηση πὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ σημερινὴ οἰκονομικὴ τάξη πραγμάτων, οὔτε περισσότερο οὔτε λιγώτερο».²⁰ Καὶ ὁ Struné κατέληγε ἐπιχαίροντας: «ἡ ἀντικειμενικὴ κίνηση τῆς ἱστορίας καθιστᾷ τὸ σῶμα τοῦ καπιταλισμοῦ ὄλο καὶ περισσότερο σοσιαλιστικὸ, ἐνῶ τὸ πνεῦμα του ἀποβαίνει ὄλο καὶ περισσότερο καπιταλιστικὸ».

Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἀνεπιφύλακτὴ αὐτὴ πίστις στὶς «φυσικὲς δυνάμεις τῆς προόδου», οἱ ὁποῖες θεωροῦνται ὅτι διασφαλίζουν τὴν ὁμοιόμορφη κίνηση τοῦ κόσμου πρὸς τὸν καπιταλισμὸ καὶ τὸν σοσιαλισμὸ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, καθιστᾷ περιττὴ καὶ ἀνώφελη κάθε ἰδέα περὶ κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Πράγματι, ὁ Struné δὲν ἐδίστασε νὰ διαπιστώσει: «ὑπάρχει στὸν Μάρξ μιὰ ἀντίφαση, ἀνάμεσα στὴ μαρξιστικὴ ἔννοια τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης καὶ στὴν ὕλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας».²¹ Τὴν «ἀντίφαση» τοῦ Μάρξ ὁ Struné τὴ λύνει ἐξοστρακίζοντας ἀπὸ τὸν μαρξισμὸ τὴν ἔννοια τῆς ἐπανάστασης, πρὸς ὄφελος τῶν ἀλλαγῶν πὺ ἐμφανίζονται ὡς προϊόντα τοῦ «ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ».

Τέλος, ο Struné, με πίστη πρὸς τὸν ἀντικειμενιστικὸ ὕλισμό του, δὲν παρέλειψε νὰ καταγγεῖλει τὰ «μπαμπουβίστικα καὶ μπλανκίστικα στοιχεῖα (ἀπὸ τὸν Μπαμπέφ καὶ τὸν Μπλανκί), τὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν στὸν Μάρξ»· κατηγορία, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο καθ' ὅμοιο τρόπο ν' ἀποδοθῆ ἀργότερα καὶ στὸν Λένιν. Ἐν τούτοις, ὁ Λένιν, παρὰ μίαν ὀρισμένη θεωρητικὴ δυσκαμψία, παρέμεινε πάντοτε εὐαίσθητος, στὸ πολιτικὸ πεδίο, ἀπέναντι στὶς πλεόν ἑτερόκλητες ἐπιταγὲς τῆς πραγματικότητας. Ἡ πρακτικότητά του, χαρακτηριστικὴ ἑνὸς αὐθεντικοῦ ἐπαναστάτη, τοῦ ἐστοίχισε νὰ κατηγορηθῆ ἀπὸ τὴ σοσιαλδημοκρατία ὡς «ναρόντικος». Μολονότι ἀρχικῶς εἶχε στηριχθῆ σὲ δογματικὲς θεωρητικὲς θέσεις (ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν Πλεχάνωφ καὶ Kautsky), ἐν τούτοις ἐπέτυχε ν' ἀποσπασθῆ ἀπ' αὐτὲς ἀρκετὰ νωρίς, γιὰ νὰ ἐπανεξετάσει τὸ ρωσικὸ ἀγροτικὸ πρόβλημα μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1905.

Ὁ Λένιν ἔδωσε τελικῶς ιδιαίτερη προσοχὴ στὰ προβλήματα τῶν μεσαίων ἀγροτῶν, τοὺς ὁποίους θεώρησε ὡς φορεῖς μιᾶς διαφορετικῆς μορφῆς τῆς παραγωγῆς. Ἡ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1917 στὴ Ρωσία, ἀντὶ νὰ ἐξαλείψει τὴν «ἀτομιστικὴ» ἀγροτικὴ παραγωγή, δέχθηκε τὴν ἐξάπλωση καὶ τὴ γενίκευσή της, ὑπὸ τὴν πίεση τῶν ρώσων χωρικῶν. Ἔτσι, ὁ Λένιν, μιλώντας πρὸς τὸ 10ο Συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ, διεπίστωνε: «Ἡ ἀγροτιά μας ἔγινε πολὺ περισσότερο μεσαία ἀπὸ ὅ,τι πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση, οἱ ἀντιθέσεις ἔχουν ἀμβλυνθῆ, ἡ γῆ διανέμεται πρὸς καλλιέργεια κατὰ τρόπο πολὺ πιὸ δίκαιο. . . Ὅλα ἔγιναν περισσότερο ἐνωμένα, ἡ ἀγροτιά μὲ δυὸ λόγια ἔφθασε στὸ ἐπίπεδο τῆς μεσαίας ἀγροτιάς».²²

Ἄς μὴν παραλείψουμε νὰ σημειώσουμε τὴν ὀξυδέρκεια τοῦ Λένιν, ὁ ὁποῖος, τὴ στιγμὴ αὐτή, δὲν ἐδίστασε νὰ υἱοθετήσῃ τὴν κεντρικὴ ἄποψη τῶν ναρόντικων, ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε μὲ πάθος καταπολεμήσει εἴκοσι ἔτη νωρίτερα. Ἐξ ἄλλου, μέσα ἀπ' αὐτὴν τὴν αἴσθησι τοῦ ρεαλισμοῦ, ὁ Λένιν διετύπωσε, ἐν συνεχείᾳ, τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ του ἐναντι τῶν ἀγροτῶν: ἐπρότεινε τὸν φόρο καὶ τὴν ἐλευθερίᾳ τοῦ ἐμπορίου στὴ γεωργία, «πράγματα ποὺ θὰ λειτουργήσουν ὡς κίνητρα, ὡς παρορμήσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐργασίας τοῦ μέσου γεωργοῦ.»²³

Εἶναι προφανὲς ὅτι, γιὰ τὸν Λένιν, ὁ σοσιαλισμὸς δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴν μηχανικὴ τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν δυναμικὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Παρὰ τὶς μερικὲς ἀρχικὲς θεωρητικὲς ἐπιφυλάξεις του δέχθηκε τὴ γόνιμη ἰδέα τῆς *πολλαπλότητας* τῶν κοινωνικῶν μορφῶν, πάνω στὴ βάση τῆς ἐνιαίας κινητήριας δύναμης.

Ἡ ἰδιομορφία τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος ἔκανε τὸν Μπουχάριν νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν γεωργία ὡς τὸ «καταραμένο πρόβλημα» τοῦ σοσιαλισμοῦ στὴν ΕΣΣΔ. Καὶ οἱ μπολσεβίκοι γενικῶς, κατὰ τὰ ἔτη 1920 - 1930, αἰσθάνοντο τὴν γεωργία ὡς ἓνα «μεγάλον ἐφιάλτη».²⁴ Ὁ μόνος ὁ ὁποῖος προχώρησε σὲ μιὰ θετικὴ καὶ δημιουργικὴ κατανόηση τοῦ γεωργικοῦ προβλήματος ἦταν ὁ σοβιετικὸς ἀγρονόμος Alexander Tchayanov, ὁ ὁποῖος ἀκριβῶς γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θεωρήθηκε ὡς «νεο-ναρόντικος». Ἐν τούτοις ὁ Tchayanov ἐπέτυχε

νά όρίσει τις σχέσεις τής οίκογενειακής γεωργίας μέ τήν συνολική οίκονομία, όχι ώς σχέσεις όμογενοποιητικοῦ προσανατολισμοῦ, άλλ' ώς σχέσεις βαθύτατα διαφορικές. Ἡ οίκογενειακή γεωργία ἦταν γιά τόν Tchayanov ή μή εὐκλείδια αντίρρηση στήν κατά παράδοση εὐκλείδια οίκονομική αντίληψη.²⁵

Συνοψίζοντας, μποροῦμε νά ποῦμε ότι, κατά τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, οί σοσιαλιστές διαισθάνοντο, γενικῶς, μιὰ κάποια διαφορετική σχέση νά λειτουργεῖ ανάμεσα στήν οίκογενειακή γεωργία καί στό καπιταλιστικό-σοσιαλιστικό γίγνεσθαι τής ἐν γένει παραγωγῆς. Μιὰ ώμή διατύπωση αὐτοῦ τοῦ συναισθήματος ἐπιχειρήθηκε ἀπό τόν «ἐξτρεμιστή» τῶν ἐτῶν 1920 Εὐγένιο Πρεομπραζένσκυ.²⁶

Οί θέσεις του ἀπετέλεσαν τήν πιό ολοκληρωμένη καί πιό ἀνεπιφύλακτη σύνθεση τῶν σχέσεων μεταξύ βιομηχανίας καί γεωργίας, ἀπό τήν όπτική τής ἀστικής συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, στά πλαίσια εἴτε τοῦ «ίδιωτικοῦ» εἴτε τοῦ κρατικοῦ καπιταλισμοῦ.

Ἡ σαφής καί ἄμεση αντίληψη τοῦ Πρεομπραζένσκυ²⁷ συνοψίζεται στά ἐξῆς σημεῖα:

I. Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ἐν γένει δέν εἶναι δυνατή χωρίς λειλάτηση τής μικρῆς παραγωγῆς ἀπό τήν μεγάλη. Ἡ λειλάτηση αὐτή όργανώνεται εἴτε ἀπό τόν δεσπότη τής φεουδαρχίας εἴτε ἀπό τόν ἀτομικό καπιταλιστή εἴτε, ἀκόμη, ἀπό τήν αὐταρχική παρέμβαση τοῦ Κράτους. Σ' όλες αὐτές τις περιπτώσεις οίκονομικοί πόροι ἀφαιροῦνται ἀπό τοὺς μικροὺς παραγωγούς καί μεταβιβάζονται πρὸς ὄφελος τής μεγάλης παραγωγῆς καί μάλιστα τής βαρειᾶς βιομηχανίας.

II. Οί ἱστορικές μορφές πού ἔλαβε ή μεταβίβαση τῶν πόρων ἦταν πολλαπλές:

α) Ἡ ἀγροτική ὑπερεργασία, διά μέσου τοῦ φεουδάρχη, ἔφθανε ώς τόν ἔμπορο,

β) Οί φόροι πού κατέβαλλαν οί χωρικοί, διοχετεύοντο ἀπό τὸ Κράτος, ὑπό μορφή ἐπιδοτήσεων, πρὸς τόν βιομηχανικό τομέα καί

γ) Τὸ δημόσιο χρέος ἦταν ένας μηχανισμός, ὁ ὁποῖος ἐπέτρεπε στοὺς καπιταλιστές πιστωτές νά συλλαμβάνουν, διά μέσου τής ἐξυπηρέτησης τῶν δανείων, ένα αὐξανόμενο τμήμα τῶν ἀξιῶν πού ἐδημιουργοῦντο ἀπό τοὺς μικροὺς παραγωγούς.

III. Οί σύγχρονες μορφές τής ἀπαραίτητης λειλάτησης τῶν μικρῶν ἄμεσων παραγωγῶν πρὸς ὄφελος τής συσσώρευσης τοῦ ἀστικοῦ κεφαλαίου μεταξύ ἄλλων εἶναι:

α) Ἡ μόνιμη ἀνύψωση τῶν τιμῶν τῶν βιομηχανικῶν εἰδῶν καί ή συνακόλουθη μείωση τῶν τιμῶν τῶν γεωργικῶν προϊόντων, ὥστε ὁ ἀγρότης νά προσφέρει περισσότερες ἀξίες ἀπό ὅσες δέχεται κατά τις ἀνταλλαγές του μέ τόν ἀστικό τομέα τής οίκονομίας.

β) Μία συνειδητή πολιτική αὐξανόμενης φορολογικῆς πίεσης πάνω στοὺς ἀγρότες παραγωγούς.

γ) Μία πολιτική για σύναψη αναγκαστικών δημοσίων δανείων, τὰ ὅποια ἐπιτρέπουν στὸ Κράτος νὰ θέτει μιὰν ἀξανάομενη ἀποταμίευση στὴν διάθεση τῆς ἀστικῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου καὶ

δ) Μία πολιτική πληθωρισμοῦ, ὡς ἕνας ἀκόμη τρόπος ἀναγκαστικῆς ἀποταμίευσης, συνεπαγόμενος τὴν ἀναδιανομὴ τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτου ἐπ' ὠφελεία τῆς παραγωγῆς σὲ μεγάλη κλίμακα.

Μὲ δυὸ λόγια, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Πρεομπραζένσκυ κατέστησε σαφές ὅτι ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ἀπαιτεῖ ὄχι τόσο τὴν «ἐκλογίκευση» τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, ὅσο κυρίως τὴν ὑπαγωγή τῆς γεωργίας στὸν ὀρθολογισμό τοῦ βιομηχανικοῦ τομέα. Τοῦτο βεβαίως μπορεῖ νὰ συνδυασθῆ μ' ἕναν ὀρισμένο βαθμὸ σχετικοῦ «ἀνορθολογισμοῦ» τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, βλέπουμε ὅτι ἐκεῖνος ποὺ *συμβιβάζεται* περισσότερο μὲ τὴν διαδικασία λεηλάτησης τῆς γεωργίας ἀπὸ τὴν βιομηχανία, δὲν εἶναι ὁ μέγας γαιοκτῆμων ἢ ἀγροτικὸς καπιταλιστῆς, ἀλλ' ὁ μικρομεσαῖος ἀγρότης, ἴτοι ὁ φορεὺς τῆς «ἀνορθολογικῆς» οἰκογενειακῆς γεωργίας.

Ὁ προβληματισμὸς πάνω στὴν διαφοροποιητικὴ κίνηση τοῦ κεφαλαίου εἶχε παραμερισθῆ ἐπὶ ἕνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτό, οἱ ἐν γένει ἀναζητήσεις εἶχαν κυριαρχηθῆ ἀπὸ τὴν ἐκφοβιστικὴ ἰδέα τῆς πορείας τοῦ κόσμου πρὸς τὴν μεγάλη ταυτότητα καὶ ἀπὸ τὴν συναφῆ μ' αὐτὴν σκεπτικιστικὴ φιλολογία τῆς ἀλλοτρίωσης. Ἐν τούτοις, σήμερα, ἀρχίζουμε νὰ «ξανα-ἀνακαλύπτουμε» τὸν μὴ ἰσορροπημένο χαρακτήρα τῶν κινήσεων τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας.

Ἀφ' ἑνός, ἔχουμε τὰ διδάγματα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῶν λεγομένων «ὑπαναπτύκτων» χωρῶν καὶ εἰδικῶς ἀπὸ τὴν ἐνσωμάτωσή τους στὴν διεθνή ἀγορά. Ἀφ' ἑτέρου, ἔχουμε τὴν ἐξέγερση τῶν κάθε εἶδους μειονοτήτων (αὐτονομιστικῶν, ἀγροτικῶν, θρησκευτικῶν, φυλετικῶν, ἐθνικῶν, γλωσσολογικῶν κλπ. . . .), ὡς μία συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ἀνισότητες, ἀκόμα καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ καπιταλιστικοῦ ἔθνους, ἀποκτοῦν σήμερα ἕνα καινούργιο νόημα.

Στὴν σύγχρονη ἐποχὴ, διαπιστώνουμε πλέον σαφῶς ὅτι ὁ μύθος τῆς ὁμογενοποίησης καταρρέει. Ἀντιθέτως, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σημερινοῦ συστήματος, εἴτε τοῦ ἐθνικοῦ εἴτε τοῦ διεθνοῦς, τροφοδοτεῖται μονίμως ἀπὸ μιὰ γενικευόμενη καὶ ἐντεινόμενη «ἀποδιοργάνωση». Ἐμπρὸς σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, ἕνας ἀξανάομενος ἀριθμὸς ἐρευνητῶν παραμερίζουν ὀριστικῶς τὴν ἰδέα τῆς ταυτότητας γιὰ νὰ στηριχθοῦν πλέον στὴν ἰδέα τῆς *ἀνισόμερης καὶ διαφοροποιητικῆς ἀνάπτυξης*.

Ὁ S. Amin διαγνώσκει μιὰ διαδικασία «περιθωριοποίησης» καὶ δημιουργίας νέων διαφορῶν καὶ ἀνισοτήτων στὴν Ἀφρικὴ.²⁸ Ὁμοίως, ὁ A. G. Frank διαπιστώνει μιὰ σειρά ἀπὸ πολλαπλές καὶ ὀπισθοδρομικὲς μορφές «λοῦμπεν-καπιταλισμοῦ», οἱ ὁποῖες διαρθρώνονται σ' ἕνα ἐνιαῖο καπιταλιστικὸ σύστημα σὲ παγκόσμια κλίμακα.²⁹

Ἡ πολὺ γόνιμη ἰδέα τῆς ἐνότητας τοῦ παγκοσμίου καπιταλιστικοῦ συστή-

ματος, διὰ μέσου τῶν διαδικασιῶν γιὰ τὴν δημιουργία διαρκῶς νέων ἀνισομερειῶν, εἶχε διατυπωθῆ μερικὰ ἔτη νωρίτερα ἀπὸ τὸν βραζιλιανὸ οἰκονομολόγο C. Furtado. Ὁ Furtado εἶχε θίξει ἐμμέσως τὸ ζήτημα αὐτό, ὅταν ὑπογράμμιζε ὅτι ἡ κίνηση τῶν ἐξαρτημένων οἰκονομιῶν, ἀκόμη καὶ σὲ περίπτωση ἐκβιομηχάνισης, βρίσκονταν πάντοτε σὲ στενὴ σχέση μετὰ τὴν ἐνιαία ἀλλ' ὄχι ὁμοιόμορφη διεθνῆ διάσταση τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ μετὰ τὶς διακυμάνσεις τῆς διεθνοῦς συγκυρίας.³⁰

Ἡ ἴδια ἰδέα ἐγένετο ἀντικείμενο ἐπεξεργασίας ἀπὸ τοὺς A. G. Frank, Carlos Romeo καὶ F. H. Cardoso³¹, ὑπὸ τὴν μορφή τῆς θεωρίας τῆς «περιθωριακῆς» κι' ἀνισομεροῦς ἀνάπτυξης, σὲ σχέση μετὰ τὸν βαθμὸ ἐνσωμάτωσης τῶν ἐξαρτημένων οἰκονομιῶν στὴν διεθνή καπιταλιστικὴ ἀγορά.

Ὑπὸ τὴν ἴδια ἐννοια, ὄχι τῆς ὑπολειμματικῆς διαφορᾶς, ἀλλὰ τῆς λειτουργικῆς διαφοροποίησης, ὁ Ἕλληνας A. Ἐμμανουήλ ὑπογράμμισε τὴν διατήρηση τῆς μορφῆς «ἔθνος» — πού λίγο ἔλειψε, στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας 1960, ὑπὸ τὴν ἰδεολογία τῆς ὁμογενοποίησης, νὰ θεωρήσουμε ὡς «ξεπερασμένη» — καὶ τὴν κατάτμηση τοῦ κόσμου, βάσει διαφορετικῶν «ἠθικῶν καὶ ἱστορικῶν» δεδομένων, σὲ διϊστάμενες ζῶνες ὑψηλῶν καὶ χαμηλῶν μισθῶν.³²

Ὁ Chr. Palloix, μετὰ τὴν σειρά του, ὄρισε τὴν λειτουργία ἐνὸς διεθνοῦς νόμου τῆς ἀξίας, ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνση ὄχι τῆς ἀπορρόφησης τῶν διαφορῶν, ἀλλὰ τῆς δημιουργίας περιοχῶν ἀνισομεροῦς ἀνάπτυξης πού ἐξασφαλίζουν τὴν ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ νόμου.³³ Ἐντὸς τοῦ πλαισίου αὐτοῦ, ὁ Palloix τονίζει τὸν «παράδοξο» χαρακτήρα τῆς διεθνοποίησης τοῦ κεφαλαίου, ἡ ὁποία ἐνισχύει (καὶ δὲν ἀδυνατίζει) τὰ ἐθνικὰ στοιχεῖα.

Σ' ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο, ἡ Suzanne de Brunhoff σήμερα προσεγγίζει οὐσιαστικῶς τὸ ἴδιο πρόβλημα, ὅταν διαπιστώνει τὸν ἀντιφατικὸ, ὀργανικῶς διαταρακτικὸ, ἀνατιμητικὸ-ὑποτιμητικὸ ρόλο τοῦ χρήματος καὶ τοῦ χρηματιστικοῦ κεφαλαίου, μέσα στὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν καπιταλιστικῶν παραγωγικῶν σχέσεων.³⁴ Οἱ ἀντιθέσεις-διαφορὲς μετὰ τὸ χρήμα καὶ τῆς παραγωγῆς, μετὰ τὸ χρηματιστικὸ καὶ τὸ παραγωγικὸ κεφάλαιο δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνεύονται ὡς παθητικὲς ἐγγραφές πού «ἀναγγέλουν τὸ τέλος» τοῦ συστήματος, ἀλλ' ὡς δραστηκὲς ἐπεμβάσεις, πού προτρέπουν στὴν ἀνάπτυξη τοῦ βαθμοῦ τῆς κινητικότητος τοῦ κεφαλαίου. Τελικῶς, τὸ σύστημα δὲν ἀναζητεῖ τὴν «λύση» τῶν ἀντιθέσεων του, ἀλλὰ ἓνα τρόπο ξεπεράσματός τους, μέσω τῆς ὑποκατάστασης, στὶς πρῶτες, διαρκῶς διαφορετικῶν ἀντιθέσεων.

Αὐτὴ ἡ διαδικασία τῆς συνεχοῦς μετατόπισης τῶν ἀντιθέσεων καὶ τῆς ἀδιάκοπης φυγῆς ὑποδηλώνει, ἀκόμα μιὰ φορά, ὅτι τὸ κεφάλαιο δὲν καθοδηγεῖται ἀπὸ μιὰ ἐγγενῆ λογική. Ἡ ἐξουσία του θεμελιώνεται πάνω στὴν σχετικὴ ἐξωτερικότητά του, ὡς πρὸς τὴν κυριαρχούμενη κοινωνικὴ δομή. Συνεπῶς, ἡ ὑπέρβαση τῶν ὑπαρχόντων «ὀρίων» ἀποτελεῖ γιὰ τὸ κεφάλαιο ὄχι μόνον μιὰ δυνατότητα, ἀλλὰ κυρίως τὸν μοναδικὸ *modus operandi* του.

Ἐπειτα ἀπ' αὐτὲς τὶς σημαντικὲς συμβολές, μιὰ καινούργια προβληματικὴ ἀρχίζει τελευταίως νὰ διαμορφώνεται πάνω στὰ προβλήματα τῶν κοινωνι-

κῶν σχέσεων, τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ τῶν τρόπων παραγωγῆς. Ἡ «ἐπιμειξία» ὄχι μόνον ἐπιδρᾷ στὴν καθαρότητα καὶ στὴν αὐστηρότητα τῆς ἐννοίας τοῦ «τρόπου παραγωγῆς», ἀλλὰ θεωρεῖται ὅλο καὶ περισσότερο παραδεκτὴ καὶ συμπληρωματικὴ αὐτῆς.

Ὁ G. Dhoquois ἐνετόπισε, ὀρθῶς, ἀκόμη ἓνα ἀξιοσημεῖωτο «παράδοξο» ἀποτέλεσμα: «στὴν περίπτωση ἐνὸς σχηματισμοῦ . . . ταυτοχρόνως καπιταλιστικοῦ καὶ μικρῶν παραγωγῶν, ἔχουμε τὸ παράδοξο φαινόμενο ὅτι βλέπουμε τοὺς μικροὺς παραγωγούς, οἱ ὅποιοι αὐτοὶ καθ' ἑαυτούς, στὸν δικό τους τρόπο παραγωγῆς, δὲν ἀποτελοῦν μιὰ τάξη (καθ' ὅσον στὸν τρόπο αὐτὸν δὲν ὑπάρχουν ἀνταγωνιστικὲς τάξεις), νὰ συγκροτοῦν τελικῶς μιὰ τάξη ἐναντι τῶν ἄλλων τάξεων».³⁵

Ἡ ἀκριβὴς αὐτὴ παρατήρηση τοῦ G. Dhoquois ὄχι μόνον μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν ἐν γένει καθαρότητα καὶ τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς ἐννοίας τοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀλλὰ κυρίως ἐπιτρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψη στοιχεῖα, τὰ ὅποια, μολονότι τοποθετοῦνται κατ' ἀρχὴν ἐκτὸς τῶν καθορισμένων τρόπων παραγωγῆς, ἐνσωματώνονται πάντως στὴ διαδικασία τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Στὴν περίπτωση τῶν μικρῶν παραγωγῶν, ἡ κοινωνικὴ τάξη συγκροτεῖται ὄχι τόσο σὲ σχέση μὲ μιὰ θέση ἐντὸς τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας ὑπὸ τὴν στενὴν ἐννοίαν τοῦ ἐπιπέδου τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὅσο σὲ συνάρτηση μὲ τὸ *σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων*, καὶ μάλιστα τῶν σχέσεων τῆς κυκλοφορίας.

Τὸ ζήτημα ἐὰν οἱ ἀγρότες εἶναι ἢ δὲν εἶναι τάξη, στρῶμα ἢ κοινωνικὸ ἀπολίθωμα, στὸ ἐξῆς παίρνει ἓνα χαρακτήρα σχολαστικισμοῦ. Ὁ κοινωνικὸς χαρακτήρας τοῦ ἀγρότη δὲν πρέπει ν' ἀναζητηθῆ στὸ ἐπίπεδο αὐτοῦ ποὺ εἶναι ἢ ποὺ *ὀφείλει νὰ εἶναι* σὲ σχέση μὲ τὶς κατηγορίες τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀντιθέτως, ὁ χαρακτήρας του μπορεῖ νὰ ὀρισθῆ μόνον στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς ὑπαρξῆς.

* * *

Ὑπὸ τὸ φῶς τῆς σύγχρονης προβληματικῆς ποὺ διαμορφώνεται γύρω ἀπὸ τὴν ἐννοία τῆς ἀνισομεροῦς ἀνάπτυξης, μποροῦμε νὰ ἐξετάσουμε πιὸ συγκεκριμένα τὶς θέσεις ποὺ ἐμφανίζονται εἰδικῶς ἐπὶ τοῦ συγχρόνου ἀγροτικοῦ ζητήματος.

Ἔτσι, μέσα στοὺς «ὀρθόδοξους» μαρξιστικοὺς κύκλους, γύρω ἀπὸ τὸ γαλλικὸ περιοδικὸ «Economie et Politique», μιὰ κάποια σχετικὴ ἀμηχανία συνδυάζεται μὲ τὴν φροντίδα τῆς πιστότητας στὸ δόγμα. Ἀφ' ἐνός, ὁ Ph. Herzog, μὲ μιὰ ἀξιοσημεῖωτη διανοητικὴ εὐλυγισία, ὑπογραμμίζει: «κυρίως, δὲν πρέπει νὰ βλέπουμε τὴν ἱστορία τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς ὡς μιὰ διαδοχὴ τυποποιημένων σὲ «στάδια» μοντέλων τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας, ἀλλ' ὡς ἓνα εἶδος ἐπιμειξίας τῶν συγκεκριμένων μορφῶν τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς μισθωτῆς ἐργασίας (μερικὲς μορφὲς πεθαίνουν, ἀλλὰ ἡ ὁμαλὴ περίπτωση εἶναι ἡ ἀνάμιξη τῶν μορφῶν, ἡ ἀνάπτυξη

μορφών νέων και ή μετατροπή τών παλιών. . .). 'Εάν κατά τήν ανάλυση τών σταδίων ό τόνος δίδεται στις καινούργιες όψεις τής διαλεκτικής μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων. . . δέν πρέπει νά παραλείψουμε τό γεγονός τής αντιθετικής ανανέωσης τών παλιών μορφών.»³⁶

'Αφ'έτέρου, μέσα στην ίδια ομάδα, ό L. Perceval, ειδικός επί τών αγροτικών ζητημάτων, παρασύρεται σέ μιá παραδοσιακή κατεύθυνση τελείως άγωνα.³⁷ 'Η ανάλυσή του, μολονότι πολύ ενδιαφέρουσα από τήν άποψη τών στατιστικών και έμπειρικών υλικών, στο θεωρητικό πεδίο άποτελεί ένα άπλό άναμάσημα τών παραδοσιακών κειμένων του μαρξισμού πάνω στο αγροτικό ζήτημα.

'Εχω τή γνώμη ότι ή θεωρητική αδυναμία τής ανάλυσης του Perceval προέρχεται λιγώτερο από τήν φροντίδα του τής «όρθοδοξίας» και πολύ περισσότερο από τήν άμηχανία του έμπρός στην άκανόνιστη, άνομοιόμορφη κίνηση τής πραγματικότητας και του κεφαλαίου. 'Ετσι, ό Perceval, σύμφωνα με τήν έμμομη καουτσικική ιδέα, επιμένει στο ότι οί ανεξάρτητοι αγρότες «είναι τό μη έκμεταλλευτικό κοινωνικό στρώμα, τό όποϊον όφείλει νά εξαφανισθῆ μέσα στο καπιταλιστικό καθεστώς, καθ' όσον δέν μπορεί νά εξασφαλίσει, σέ καμιά περίπτωση, τήν διευρυνόμενη αναπαραγωγή τής επιχείρησής του».³⁸

'Ο ίδιος διαβλέπει παντοῦ μιá γενική διαδικασία πρὸς τήν έξομοίωση τών συνθηκῶν παραγωγής. Για τοῦτο αίσθάνεται υποχρεωμένος νά παρασιωπᾷ τόν οίκογενειακό χαρακτήρα τής σύγχρονης αγροτικής επένδυσης, ή όποία πραγματοποιεῖται με ρυθμούς διαρκῶς έντεινόμενους, προκειμένου νά παρουσιάζει έσφαλμένα αὐτήν τήν επένδυση ὡς προϊόν τής καπιταλιστικής όρθολογικότητας. 'Ετσι, αδυνατεῖ ν' άποδείξει τήν πραγματική ανάπτυξη τής καπιταλιστικής παραγωγής μέσα στη γεωργία. 'Αναφέρεται σ' αὐτήν μόνον *a contrario*, ήτοι κατά τρόπο λογικό άπαγωγικό, βάσει τής οίκογενειακής επένδυσης, τήν όποϊαν όρίζει αυθαίρέτως ὡς καπιταλιστική.³⁹ Πλήν ὅμως, στην περίπτωση αὐτή, πρόκειται περί ένός πρωθύστερου λογικοῦ σχήματος και περί ένός άδιεξόδου κυκλικοῦ συλλογισμοῦ. 'Η ανάπτυξη του κεφαλαίου ὡς τεχνικής σχέσης έντός τής γεωργίας δέν συνεπάγεται διόλου και τήν ανάπτυξη του κεφαλαίου ὡς κοινωνικής σχέσης. 'Αντιθέτως, τό κεφάλαιο, με τήν έννοια τής κοινωνικής σχέσης, άποφεύγει στην πράξη κάθε δέσμευση στο χῶρο τής γεωργικής παραγωγής.

'Ο Perceval, παραμερίζοντας τά έμπειρικά δεδομένα, τά σχετικά με τήν ανάπτυξη τής άμεσης αυτοκαλλιέργειας ὅπως και τής «μικτῆς» γεωργικής εκμετάλλευσης σ' ὅλες τις χῶρες του O.C.D.E., ισχυρίζεται με πείσμα ότι ή έννοικίαση άγροκτημάτων — ὡς φορεῦς του καπιταλισμοῦ στην ύπαιθρο — αναπτύσσεται ὡς μακροχρόνια τάση έντός τής γεωργίας. Πλήν ὅμως, άκόμη και στην άμερικανική γεωργία, τήν όποϊαν ό Perceval αναφέρει συχνά ὡς ιδανικό πρότυπο καπιταλιστικής γεωργίας⁴⁰, οί καθαρές έννοικιάσεις άγροκτημάτων καταλαμβάνουν μιá θέση ὅλο και μικρότερης σημασίας μέσα στο σύνολο τών τρόπων εκμετάλλευσης του έδάφους.⁴¹

Γενικῶς ό Perceval, παρ' ὅλον ότι προτείνει μιá πολιτική συμμαχιῶν

μέ τους αγρότες στο άμεσο μέλλον, μακροχρονίως προβλέπει την συντριβή των αγροτών από την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μέσα στη γεωργία. Έτσι, το Κ.Κ.Γ. ταλαντεύεται μονίμως μεταξύ δύο στάσεων: αφ' ενός, πιέζεται να υπερασπίσει την οικογενειακή αγροτική ιδιοκτησία και, αφ' ετέρου, αισθάνεται τον πειρασμό να προωθήσει την ανάπτυξη των μεγάλων μονάδων της παραγωγής και στο γεωργικό χώρο.

Έάν ο J. Kanapa από την μία, συνηγορεί, στην Κ.Ε. του Κ.Κ.Γ., υπέρ των μικρών ιδιοκτητών εν γένει, ο G. Plissonnier, από την άλλη, κατά την διάρκεια των εργασιών της ίδιας συνεδρίασης της Κ.Ε. (της 28 - 29 Μαρτίου 1973), καταγγέλλει την στάση του Κράτους, των SAFER* και των γεωργικών συνεταιρισμών, διότι «εφαρμόζουν συχνά μια πολιτική *κατάτμησης* των μεγάλων αγροτικών επιχειρήσεων». «Μερικές από τις μεγάλες αυτές σύγχρονες αγροτικές επιχειρήσεις», τονίζει, «μπορούν να παίξουν τον ρόλο πειραματικών *αγροκτημάτων*».⁴²

Τελικώς, ο Perceval και η «όρθόδοξη» σχολή του όχι μόνον αντιμετωπίζουν την οικογενειακή γεωργία ως έξωτερική από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και από τον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, αλλά, έξ αυτού του γεγονότος, την προσδιορίζουν επίσης ως ένα στοιχείο *αντιτιθέμενο* στην ανάπτυξη του καπιταλισμού εν γένει. Προωθώντας μια θεωρία θεμελιούμενη, πεισματικώς και αποκλειστικώς, στην «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων» και στην *ύλική αντικειμενικότητα* της κοινωνικής διαδικασίας της παραγωγής, στηριζόμενοι πάνω σε κριτήρια *ορθολογικότητας έγγενοῦς* στην παραγωγική διαδικασία εν γίνει, υποχρεώνονται τελικώς ν' αντικειμενοποιήσουν και τις ίδιες τις κοινωνικές σχέσεις πάνω στη βάση του «*ύλικου χαρακτήρα*» των παραγωγικών δυνάμεων.

Η άποψη αυτής της σχολής είναι ότι κάθε τι που παρεκκλίνει από την ολοκληρωτική, παραγωγιστική και αφηρημένη λογική του «τρόπου παραγωγής» είναι καταδικασμένο να πεθάνει. Είναι προφανές ότι η τοποθέτηση αυτή παραμένει θεμελιωδώς μακριά από την προβληματική που αρχίζει ν' αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια, είτε πάνω στο αγροτικό ζήτημα είτε γενικώτερα πάνω στην σημασία των ανισομερειών μέσα στον καπιταλισμό.

* * *

Άσφαλώς η θέση του P. Ph. Rey είναι εκείνη που πράγματι επιχειρεί να λάβει υπ' όψη της τον ρόλο των παρεκκλιουσών κοινωνικών μορφών, σε σχέση με την κανονικότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.⁴³

Ο συγγραφέας αυτός, συνδυάζοντας μίαν ανάλυση των «προκαπιταλιστικών» μορφών στις υπανάπτυκτες χώρες και της γεωργίας στις χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού, τοποθετείται στην αίχμη της σύγχρονης προβληματικής. Με συντομία η θέση του είναι η ακόλουθη:

* Οι SAFER είναι οργανισμοί του γαλλικού κράτους, παρεμβαίνοντες ειδικώς στην αναμόρφωση της γεωργικής ακινήτου ιδιοκτησίας.

Ἡ ἰδιοκτησία τῆς γῆς εἶναι μιὰ σχέση ξένη πρὸς τὸν καπιταλισμό, ἴτοι «ἐξωτερικὴ» ὡς πρὸς τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς. Εἶναι μιὰ σχέση ἢ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὴν φεουδαρχία. Ἡ ἰδιοκτησία τῆς γῆς ἐνσωματώνεται στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς διὰ μέσου τῆς ἐγγείου προσόδου. Συνεπῶς, ἡ ἐγγειος πρόσοδος, μολονότι φεουδαρχικὴ σχέση παραγωγῆς, λειτουργεῖ μέσα στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς ὡς μιὰ σχέση διανομῆς.⁴⁴ Ἡ ἰδιοκτησία τῆς γῆς, ἐνσωματούμενη μέσω τῶν κυκλοφοριακῶν σχέσεων στὸν καπιταλισμό, συμμετέχει στὴν ἀναπαραγωγή τοῦ σημερινοῦ συνολικοῦ συστήματος. Τοῦτο εἶναι δυνατὸν καθ' ὅσον, κατὰ τὸν Rey, μόνο στὸν καπιταλισμὸ συμβαίνει ἡ κυκλοφορία νὰ ἐπιβάλλεται τῆς παραγωγῆς καὶ νὰ διασφαλίζει τὴν ἀναπαραγωγή τοῦ συστήματος.⁴⁵ Πάντως, ὁ Rey τονίζει ὅτι οἱ διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν στὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς φέρνουν σ' ἀντίθεση δύο διαφορετικοὺς τρόπους παραγωγῆς: τὸν καπιταλιστικὸ καὶ τὸν φεουδαρχικὸ Ἐξ οὗ καὶ λειτουργεῖ «μία πάλη μεταξὺ δύο τρόπων παραγωγῆς μ' ὅλες τὶς ἐπιβαλλόμενες συγκρούσεις καὶ συμμαχίες: συγκρούσεις καὶ συμμαχίες οὐσιαστικὰ μεταξὺ τῶν τάξεων ποὺ ὀρίζουν οἱ ἀντίστοιχοι τρόποι παραγωγῆς».⁴⁶

Βάσει αὐτῆς τῆς ἀντιθετικῆς σχέσης, τῆς συμπληρωματικότητας, ἀλλὰ καὶ τῆς πάλης, ὁ Rey συλλαμβάνει ἓνα συγκεκριμένο πρόβλημα *διάρθρωσης*, τὸ ὁποῖο θέτει θεωρητικῶς ὑπὸ τὴν ἔννοια *διάρθρωσης-μετάβασης* (πρὸς τὸν καπιταλισμό).

Ἡ ἀξία τῆς συμβολῆς τοῦ Rey συνίσταται στὴν διάλυση τῆς παραδοσιακῆς ἀνταπάτης ὡς πρὸς τὴν ταχεῖα ἀναμόρφωση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ὁ Rey, καταρρίπτοντας αὐτοὺς τοὺς ἰσχυρισμούς, δείχνει ὅτι, τουλάχιστον στίς μεσοβραχυπρόθεσμες ἐξελίξεις, ἡ ἄποψη τῆς συμπληρωματικότητας μεταξὺ δύο πόλων τῆς ἀντίθεσης εἶναι σημαντικώτερη ἀπὸ ὅ,τι ἡ ἄποψη τῆς πάλης. Τοῦτο ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα, ἡ καπιταλιστικὴ μορφή τῆς γεωργίας ὄχι μόνον νὰ βρίσκεται σὲ στασιμότητα ἀλλὰ καὶ νὰ ὀπισθοδρομεῖ σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς οἰκογενειακῆς γεωργίας.⁴⁷

Παρ' ὅλα αὐτά, ὀρισμένα σημεῖα στίς ἀναλύσεις τοῦ Rey ἀπαιτοῦν διασαφήσεις καὶ κριτικὴ:

I. Μολονότι ὁ Rey ἀναγνωρίζει τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο τῆς κυκλοφορίας μέσα στὴν κίνηση τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου — πράγμα τὸ ὁποῖο ἤδη μᾶς παραπέμπει σ' ἓνα σύνολο ἀπὸ δύσμορφα καὶ ἀκανόνιστα στοιχεῖα — ὁ ἴδιος παραμένει πάντοτε μέσα στὴν ὀπτική τοῦ «καθαροῦ τρόπου παραγωγῆς», τὸν ὁποῖον θεωρεῖ ὡς «μία συνεπῆ δομὴ» (δηλαδὴ μὴ ἀντιθετικὴ)⁴⁸, ὡς «ἓνα δομημένο ὅλον» καὶ ὡς «μία ὄντοτητα ἱκανὴ ν' ἀντισταθῆ ἐπὶ μακρὸ διάστημα στὴν ἀποσύνθεση ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ καὶ νὰ διαρθρωθῆ ἐπάνω του».⁴⁹

Μέσα στὰ πλαίσια τῆς συλλογιστικῆς, πάνω στὴ βάση τῶν ἀποκλειστικῶν τρόπων παραγωγῆς, ὁ καθορισμὸς τῆς δομῆς ὡς σχέσης ταυτότητας συνεπάγεται ὅτι κάθε στοιχεῖο «ἄλλο» πρέπει μοιραῖα νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐξω-

τερικὸ πρὸς τὴν δομὴν, ὡς φορεὺς ἑνὸς ἄλλου — ἐπίσης ἀποκλειστικοῦ — τρόπου παραγωγῆς. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ματαιώνεται ἐκ νέου ἡ δυνατότητα, χάρις στὴν κυκλοφορία, νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικότητα καὶ τὴν δυσκαμψία τῆς ὀπτικῆς τοῦ στρουκτουραλισμοῦ. Τὸ πρόβλημα τῆς δομικῆς οὐσιαστικότητας, τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν δυνατόν νὰ παρακαμφθῆ μὲ τὴν εἰσαγωγή τῆς ὀπτικῆς τῆς κυκλοφορίας — ὅπως προτείνει ὁ Rey — ἐπανέρχεται καὶ πάλι διὰ μέσου τοῦ ζητήματος τῆς διάρθρωσης (ποῦ ὁ Rey καὶ πάλι προτείνει) ἀνάμεσα σὲ δύο διαφορετικοὺς τρόπους παραγωγῆς. Ὅμοίως, ἡ καθαρότητα τῶν δομῶν συνεπάγεται τὴν εἰσαγωγή τῆς *δυϊστικῆς ἀρχῆς* τῆς πραγματικότητας, πράγμα ποῦ ἀνατρέπει τὴν ἀρχὴ τῆς — διὰ μέσου τῆς πολυμορφίας — βαθειᾶς ἐνότητας τοῦ κόσμου.

II. Ὁ Rey, θεωρώντας τὸν τρόπο παραγωγῆς ὡς μία δομὴ μὴ ἀντιθετικὴ ὑποχρεώνεται νὰ ὀρίσει τὴν ἔγγειο ἰδιοκτησία ὡς ἐξωτερικὴ τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἤτοι ὡς μία μορφή παράγωγη τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας. Πλήν, ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία, ἐὰν εἶναι πράγματι ἐξωτερικὴ στὸν καπιταλισμό, δὲν εἶναι ὡς φεουδαρχικὴ ἐπιβίωση, ἀλλ' ὡς συγκεκριμένο προσωπικὸ δικαίωμα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία δὲν εἶναι περισσότερο ἐξωτερικὴ, ὡς πρὸς τὸν καπιταλιστικὸν τρόπο παραγωγῆς, ἀπὸ ὅ,τι, ἐπὶ παραδείγματι, ἡ *συγκεκριμένη ἐργασία* τοῦ ἐργάτη. Στὴν περίπτωσιν αὐτή, ὑπάρχει μία ριζικὴ ἑτερογένεια ἀνάμεσα στὴν ἐργασία καὶ στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα. Ἡ ἑτερογένεια αὐτὴ κάνει ὥστε ἡ ἐνσωμάτωση τῆς ἐργασίας στὸν καπιταλισμὸ νὰ θεμελιώνεται πάνω σὲ μιὰ παράλογη πράξι, ἤτοι τὴν ἀναγωγή τῆς συγκεκριμένης ἐργασίας σὲ ποσότητα ἀφηρημένης ἐργασίας. Ὅπως σημειώνει ὁ Μάρξ, «ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας εἶναι μιὰ ἔννοια ἐξ ἴσου παράλογη ὅσο κι' ἓνας κίτρινος λογάριθμος».⁵⁰

Ὅλα τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος βρίσκονται ἀπέναντί του, κατ' ἀρχὴν, σὲ μιὰ σχέση ἐξωτερικότητας καὶ παραμένουν σ' αὐτὴν τὴν σχέση, παρ' ὅλον ὅτι ἐσωτερικοποιοῦνται, σ' ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο, ἀπὸ τὸ κινούμενο σῶμα τοῦ κεφαλαίου. Ἐξ ἄλλου, τὸ ἴδιο τὸ κεφάλαιο, καθοδηγώντας τὴν διαδικασία τῆς κίνησός του, διατηρεῖ ταυτοχρόνως μιὰ σχέση ἐξωτερικότητας ἀπέναντι στὸ ἴδιο του τὸ σύστημα.

Πέρα ἀπ' αὐτά, ὁ Μάρξ ὀρίζει τὴν ἔγγειο ἰδιοκτησία ὡς «τὴν συγκεκριμένοποίηση μιᾶς ἀπὸ τὶς βασικὲς προϋποθέσεις τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς». Συνεπῶς, ἡ ἀναζήτηση τῆς ἐξωτερικότητας τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας σ' ἓνα φεουδαρχικὸ παρελθὸν δὲν εἶναι διόλου δικαιολογημένη.

Ἐξ ἄλλου, ἐὰν ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία ἔχει ἓνα νόημα σήμερον, αὐτὸ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ δικαίωμα τοῦ ἰδιοκτήτη νὰ εἰσπράττει μιὰ πρόσοδο. Τὸ δικαίωμα αὐτὸ εἶναι ἓνας τίτλος ἀπολύτως ἀπογειωμένος, ὅπως τὸ παρατηρεῖ ὁ Μάρξ, καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον συναλλαγῶν, σὰν ἓνα οἰοδήποτε ἀξιογραφο. Βεβαίως, ἡ νομικὴ κυριότης, ἀκόμη καὶ ἐπὶ κινήτων, δὲν ἐξαντλεῖ τὸ ζήτημα τοῦ περιεχομένου τῆς οὐσιαστικῆς καπιταλιστικῆς ἰδιοκτησίας, ἀλλὰ βεβαίως οὔτε καὶ τὴν ἐμποδίζει. Ἡ νομικὴ μορφή τῆς κυριότητος δὲν εἶναι ἐμπόδιο, ἀλλὰ ἓνας ὀλοκληρωμένος θεσμὸς κοινωνικῆς μονοπώλησης

τῶν ἐργασιῶν καὶ μέσων τῆς παραγωγῆς, καὶ μάλιστα τοῦ ἐδάφους. Γιὰ τὸν Μάρξ, εἶναι προφανές ὅτι ἡ καπιταλιστικὴ ἔγγειος ἰδιοκτησία, ὅπως καὶ ἡ σύγχρονη μορφή τῆς ἔγγείου προσόδου, δὲν ὀλοκληρώνουν τόσο τὴν φεουδαρχία, ὅσο κυρίως ἐγκαινιάζουν τὸν καπιταλισμό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο μὲ τὴ σειρά τους ἀναπαράγονται.

Ἐπιπροσθέτως, ἡ σύγχρονη ἔγγειος πρόσοδος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συγκροτήσῃ μιὰ φεουδαρχικὴ παραγωγικὴ σχέση, γιὰ τὸν ἀπλὸ λόγο ὅτι ἡ φεουδαρχικὴ πρόσοδος σὲ εἶδος συνίστατο πάντα σὲ μιὰ ἄμεση ἀφαίρεση ἑνὸς τμήματος τῆς ἐσοδείας, ἐνῶ ἡ σύγχρονη πρόσοδος εἶναι ἓνα χρηματικὸ ὑπερκέρδος πραγματοποιούμενο στὴν ἀγορά. Στὴν πρώτη περίπτωση, αὐτὸς ποὺ φέρει τὸ βάρος τῆς προσόδου εἶναι ὁ χωρικὸς ἄμεσος παραγωγός, ἐνῶ στὴν δεύτερη, ἡ πρόσοδος καλύπτεται ἀπὸ τὴν ἀγορά, ἥτοι ἀπὸ τὸν ἀπρόσωπο κοινωνικὸ χαρακτήρα τῆς παραγωγῆς.

III. Ἡ εἰσβολὴ τῆς σύγχρονης ἔγγείου ἰδιοκτησίας, μετὰ τὸν 16ο αἰῶνα, ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση, προκειμένου νὰ λειτουργήσῃ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς μανιφακτούρας. Αὐτὴ ἡ λειτουργία τῆς ἔγγείου ἰδιοκτησίας εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς συγκρότησης τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος ἐν γένει καὶ ὄχι μόνον, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Rey, στὴν μοναδικὴ περίπτωση ποὺ ἡ μετάβαση στὸν καπιταλισμό «ἔχει ὡς σημεῖο ἐκκίνησης τὴν φεουδαρχία».⁵¹ Ἄλλωστε, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία δὲν συνδέεται προνομιακῶς μὲ τὴν φεουδαρχία, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴν καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη, τὴν συναντοῦμε παντοῦ μέσα στὸν καπιταλιστικὸ κόσμον, ἀκόμη καὶ σὲ χῶρες ποὺ δὲν ἐγνώρισαν τὴν φεουδαρχία (ὅπως ἡ Ρωσία, οἱ Η.Π.Α., οἱ ἀποικίες, ἡ Λατινικὴ Ἀμερικὴ κλπ.).

Γενικῶς, ἡ ἰδιοκτησία τοῦ ἐδάφους ἐμφανίζεται παντοῦ, σὲ σχέση μ' ἓναν ὀρισμένο βαθμὸ ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν φεουδαρχικὸ, ἀσιατικὸ, ἀφρικανικὸ ἢ ἄλλο χαρακτήρα τοῦ ἰδιαίτερου ἱστορικοῦ παρελθόντος κάθε χώρας.

Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ συναφὴς μ' αὐτὴν σύγχρονη ἔγγειος πρόσοδος εἶναι προϊόντα μιᾶς ὀρισμένης ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ ὄχι τῆς ὑποτιθέμενης, ἀπὸ τὸν Rey, «ἀντίστασης» τοῦ «φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς».

IV. Ἡ ἀντίθεση μεταξὺ ἀστῶν ἐπιχειρηματιῶν καὶ γαιοκτημόνων δὲν σχετίζεται μὲ τὴν ὑποτιθέμενη ἀντίθεση μεταξὺ δύο διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς. Ὁ Μάρξ θεωρεῖ τοὺς γαιοκτήμονες ὡς μιὰ τάξη ἐξ ἴσου καπιταλιστικὴ μὲ τοὺς ἐπιχειρηματίες. Ἔτσι, τὸ ζήτημα τῆς διάρθρωσης-μετάβασης, ἐνόσω τίθεται ἀπὸ τὸν Rey ὡς πρόβλημα διάρθρωσης μεταξὺ δύο διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς, εἶναι ἄνευ ἀντικειμένου. Στὸ βάθος, τὸ ζήτημα τῆς διάρθρωσης, ὅπως τὸ θέτει ὁ Rey, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ ζήτημα τῆς προοδευτικῆς ἐπέκτασης τοῦ ἑνὸς τρόπου παραγωγῆς (τοῦ καπιταλιστικοῦ) εἰς βάρος τοῦ ἄλλου (τοῦ φεουδαρχικοῦ). Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, ὁ ζητούμενος τρόπος διάρθρωσης δὲν εἶναι παρὰ τὸ ψευδώνυμο τοῦ τρόπου κατάργησης τῆς ὑποταγμένης μορφῆς τῆς παραγωγῆς.

“Όμως, ό ίδιος ό Rey, στόν επίλογό του τοῦ Νοεμβρίου 1972, ἀναγκάζεται νά ἐπανεέλθει στό ζήτημα αὐτό γιά νά ὑπογραμμίσει, ὄχι πλέον τήν ὑποτιθέμενη προϊούσα ἐξάλειψη τῶν παρεκκλινουσῶν μορφῶν στήν γεωργία, ἀλλά τήν διαδικασία ἐπανασύστασης αὐτῶν τῶν μορφῶν, ὑπό τήν καθοδήγηση τοῦ τραπεζικοῦ καί ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Αὐτό συνεπάγεται ὅτι, ἔχοντας παραμερίσει τήν προβληματική στή βάση τῶν διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς, τὸ ζήτημα πού τίθεται μ’ ἐξαιρετική ὀξύτητα δέν εἶναι ἡ διάρθρωση-μετάβαση, ὅπως ἀρχικά ἐπρότεινε ό Rey, ἀλλά κυρίως ἡ διάρθρωση-ἀνασύσταση τῶν μορφῶν, πού ἐθεωροῦντο ὡς «ξεπερασμένες καθ’ ἑαυτές». Στό σημεῖο αὐτό, ἡ συμβολή τοῦ Rey, ἀποκαθιστώντας τήν κυρίαρχη θέση τῆς κυκλοφορίας, ἔχει μία σημασία κεφαλαιώδη.

V. Ὅρίζοντας τόν καπιταλισμό ὡς ἕναν ἀποκλειστικό τρόπο παραγωγῆς, δομημένο καί σέ σχέση ταυτότητας μέ τόν ἑαυτό του, διαγράφουμε τόν ἀνοιχτό χαρακτήρα τῆς λογικῆς τοῦ κεφαλαίου. Στή φαινομενική ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ στοιχεῖα διῆσταμένων δομῶν, τὸ κύριο πρόβλημα πού τίθεται δέν εἶναι κατ’ ἀνάγκην ἡ ἐπέκταση τῆς μιᾶς δομῆς, μέ συνακόλουθο περιορισμό τῆς ἄλλης, ὅπως ὑποστηρίζει ό Rey. Ἡ ὑποτιθέμενη «πάλη μεταξύ τῶν δυὸ τρόπων παραγωγῆς», μ’ ὅλες τίς ἐπιφυλάξεις πού διετύπωσα πιὸ πάνω — ἐάν ὑπάρχει πάλη —, δέν θέτει τὸ πρόβλημα τῆς ὑποκατάστασης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς μέ τόν φεουδαρχικό, στή γεωργία.

Πρῶτον, ὁ ἀγρότης δέν μπορεῖ νά διεκδικήσει τήν ὀργάνωση τῆς συνολικῆς κοινωνίας ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ «προκαπιταλιστικοῦ» ὑποδείγματος. Ἐάν διεκδικεῖ κάτι, αὐτό εἶναι ἡ διατήρηση τῆς οἰκογενειακῆς γεωργίας στὸν περιορισμένο οἰκεῖο χῶρο του. Συνεπῶς, εἶναι ἀδύνατον ὁ ἀγρότης νά θεωρηθῆ ὡς φορεὺς ἑνὸς ἄλλου τρόπου παραγωγῆς, στό βαθμὸ πού αὐτό θὰ ἐσήμαινε τήν ἀμφισβήτηση τοῦ κυριαρχοῦντος τρόπου παραγωγῆς.

Ἡ ἀγροτική διεκδίκηση, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἀφορᾷ μόνο τὸν τρόπο ἐνσωμάτωσης τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου στό καπιταλιστικό σύστημα.

Δεύτερον, ὁ καπιταλισμός δέν ἀποκλείει ὅ,τι τοῦ εἶναι ἐξωτερικό. Ἀντιθέτως, ὁ *modus operandi* του εἶναι νά ἐνσωματώνει στή διαδικασία τῆς κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς ὅλα τὰ στοιχεῖα πού φέρουν μιᾶ σχέση ἐξωτερικότητας, ὡς συμπληρωματικὲς πηγὲς εἰσοδήματος. Γιὰ τοῦτο, τὸ κεφάλαιο δέν σκοπεύει κατ’ ἀνάγκην τὴν ἐπέκταση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀλλά κυρίως τὴν σύλληψη τῆς ἐγγείου προσόδου καί τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ γεωργικοῦ κέρδους, πρὸς ὄφελος τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ πάλη, γιά τὴν ὁποία μιᾶ ό Rey, δέν εἶναι δυνατόν ν’ ἀναφέρεται στήν ἀλλαγὴ τῶν παραγωγικῶν δομῶν πρὸς τὴν καπιταλιστικὴ κατεύθυνση: ἀναφέρεται κυρίως στήν ὑπαγωγή τῶν ὑπαρχουσῶν δομῶν στήν διαδικασία «ἀπομύζησης» ἀπὸ τὸν καπιταλισμό.

Ἐπὶ τὴν ἔννοια αὐτή, ἡ διάγνωση τοῦ S. Amin γιά τίς ὑπανάπτυκτες χῶρες εἶναι σωστή: ὁ καπιταλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς κυριαρχεῖ σ’ ὅλες τίς χῶρες τοῦ κόσμου, παρ’ ὄλο πού οἱ προκαπιταλιστικὲς μορφὲς ἐν γένει ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν. Ἡ διαφορὰ μεταξύ ἀνεπτυγμένων καί ὑπανα-

πτύκτων χωρών είναι ότι στις πρώτες ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται και ως κυρίαρχος και ως εν δυνάμει αποκλειστικός, ενώ στις δεύτερες, παρ' όλον ότι κυριαρχεί, δεν επεκτείνεται.

Στο επίπεδο αυτό, είναι ασφαλώς δύσκολο να υποστηριχθῆ ότι μία πάλι εκτυλίσσεται γύρω από το ζήτημα τῆς επέκτασης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ὁ ἐπιδιωκόμενος, κι' ἀπ' τὶς δύο πλευρῆς, στόχος δὲν θίγει κατ' ἀνάγκη τὶς δομῆς τῆς παραγωγῆς, ἀλλ' ἀναφέρεται ἀπλῶς στὴν διαδικασία τῆς κυκλοφορίας.

Ἐπιπροσθέτως, ὅπως ὁ Rey σημειώνει, ὁ κύριος ἐχθρὸς τοῦ χωρικοῦ δὲν εἶναι ὁ μεγάλος γεωργικὸς καπιταλιστὴς, ἀλλὰ τὸ τραπεζικὸ καὶ ἐμπορικὸ κεφάλαιο. Συνεπῶς, ὁ καπιταλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς δὲν ἔχει κανένα σημαντικὸ κοινωνικὸ ἔρεισμα ἐντὸς τῆς γεωργίας, μήτε ἐκ τῶν κάτω, μήτε ἐκ τῶν ἄνω. Ἡ σημαντικὴ ἀντίθεση δὲν ἀναπτύσσεται μεταξὺ οἰκογενειακῆς καὶ καπιταλιστικῆς γεωργίας, ἀλλὰ μεταξὺ γεωργίας καὶ ἀστικοῦ κεφαλαίου. Κατὰ συνέπεια, δὲν ὑπάρχει ἀληθινὴ πάλι μεταξὺ δύο τρόπων παραγωγῆς, ἀλλ' ἀπλῶς πάλι μεταξὺ διαφοροποιημένων στοιχείων ὡς πρὸς τὴν *ιδιοποίηση* τοῦ γεωργικοῦ προϊόντος καὶ τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας.

VI. Ἐνα τελευταῖο σημεῖο ἀξίζει νὰ ἐρευνηθῆ, πάνω στὶς πιθανὲς ἀντιλήψεις τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς καὶ τοῦ διεθνoῦς καπιταλιστικοῦ συστήματος. Τὸ σύστημα, ὅπως εἶδαμε, εἶναι παγκόσμιο ἀλλ' ὄχι ὁμογενές. Τοῦτο ὀφείλεται στὸν θεμελιώδη χαρακτήρα τοῦ κεφαλαίου καὶ ὄχι στὴν ἱστορικὴ συγκυρία. Ἱστορικῶς τὸ κεφάλαιο γεννιέται πάνω στὸν διαφοροποιημένο χῶρο τῆς διεθνoῦς ἀγορᾶς καὶ ἀντλεῖ τὸ δυναμικὸ του ἀπὸ τὴ στενὴ καὶ μόνιμη ἐπαφὴ του μὲ αὐτὸ τὸ ἑτερογενές πεδίο. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ καπιταλισμοῦ τὸ διεθνές στοιχεῖο προηγεῖται, θεμελιώνει καὶ καθοδηγεῖ τὸ ἐθνικό.

Τὸ διεθνές σύστημα δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀντιπαράθεση τῶν ἐθνικῶν οἰκονομιῶν. Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου στὶς ἀνεπτυγμένες χῶρες δὲν ἔχει ἔννοια, παρὰ μόνον ὡς ἓνα προϊόν τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας σὲ παγκόσμια κλίμακα. Ἐτσι, ἡ ὑπερεργασία, ποὺ ἀποσπᾶται ἀπὸ τὶς περιφερειακὲς κοινωνίες, ἀποτελεῖ μία πηγὴ, ποὺ τροφοδοτεῖ τὴ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου στὸ «κέντρο» τοῦ συστήματος.

Εἶναι προφανές ὅτι, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγῆς τῆς κυκλικῆς κίνησης τοῦ κεφαλαίου, ἡ ἐνσωμάτωση στὴ διεθνή καπιταλιστικὴ ἀγορὰ, διασφαλίζοντας τὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ κεφαλαίου σὲ διεθνή κλίμακα, δὲν συνεπάγεται διόλου «μιά σειρά ἀπὸ καινούριες γεννήσεις τοῦ καπιταλισμοῦ στὰ πλαίσια τῶν ἀντιστοίχων κοινωνικῶν σχηματισμῶν», ὅπως τονίζει ὁ Rey.⁵² Ἀντιθέτως, στὰ πλαίσια τῆς διεθνoῦς ἀγορᾶς, οἱ θέσεις διανέμονται βάσει τοῦ διεθνoῦς καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Τοῦτο ἀποκλείει ἐξ ὑπαρχῆς ὅποιαδήποτε ἰδέα περὶ «καινούργιας γέννησης» τοῦ καπιταλισμοῦ στὶς ἐξαρτημένες χῶρες. Ἡ ἐνότητα τοῦ παγκόσμιου συστήματος ἀποκαθίσταται καὶ λειτουργεῖ, στὸ ἐπίπεδο τῆς *παγκόσμιας κυκλοφορίας*, διὰ μέσου τῆς πολλαπλότητος τῶν διαφορετικῶν μορφῶν τῆς παραγωγῆς.

Τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα εἶναι παγκόσμιον καὶ μοναδικό, ἀλλὰ πολύμορφο καὶ ὄχι ὁμογενές. Ἐν τούτοις, ἡ ἐνότητα τοῦ κεφαλαίου μέσῳ τῆς πολλαπλότητος δὲν παραπέμπει στὸν στρουκτουραλιστικὸ πλουραλισμό, ἀλλὰ μᾶλλον στὴν ἐνότητα ἐκείνη πού συγκροτεῖται ἀπὸ τὸν ἐγγενῶς ὑπερβατικὸν χαρακτήρα τῶν στοιχείων τοῦ συστήματος. Τὰ διάσπαρτα, ἀκανόνιστα καὶ δύσμορφα στοιχεῖα, παραμένοντας τέτοια, ἀνάγονται καὶ ἀξιοποιοῦνται ἀπὸ τὴν *μοναδικὴν καὶ ἐνιαίαν ἀρχὴν τῆς καπιταλιστικῆς ἀντιστοίχησης*.

Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ διασφαλίζει τὴ *σύλληψη* τῆς ὑπερεργασίας ἐν γένει, χωρὶς διόλου ν' ἀπαιτεῖ (ἢ νὰ ἐπιβάλλει) κατ' ἀνάγκην καὶ ἕνα ἰδιαίτερον τρόπο ἀπόσπασης αὐτῆς τῆς ὑπερεργασίας. Τὸ κεφάλαιο δὲν ἔχει καμμιά κατ' ἀρχὴν προτίμηση ὑπὲρ ἐνὸς ἰδιαίτερου τύπου ἀπόσπασης τῆς ὑπερεργασίας· ὁ τύπος αὐτὸς διαμορφώνεται ἐκάστοτε ὄχι βάσει γενικῶν μεταφυσικῶν ἐπιταγῶν, ἀλλὰ βάσει τῶν προτεινομένων «λύσεων» ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο καὶ τὸ πλαίσιο τῶν κοινωνικῶν ἀγῶνων.

Κατὰ συνέπεια, ἐκεῖ ὅπου ὁ στρουκτουραλιστικὸς νεο-σχολαστικισμὸς κατατέμνει τὶς πολλαπλότητες, τὸ κεφάλαιο γνωρίζει νὰ διαπερνᾷ τὶς ἀσυμμετρικὰς δυσμορφίας, προκειμένου νὰ τὶς ἐνσωματώνει στὴν ἐνιαίαν ὑπερβατικὴν ἀρχὴν πού διέπει τὸν τρόπο λειτουργίας του. Ἡ δὲ ἀρχὴ αὐτὴ, ὅπως εἶδαμε, θεμελιώνεται στὸ προνομιοῦχο ἐνωτικὸ πεδίο τῆς κυκλοφορίας καὶ τοῦ χρήματος.

* * *

Μιὰ ἀρκετὰ διαφορετικὴ θέση ἀπὸ τοῦ Rey, βρίσκεται στὶς ἀναλύσεις τοῦ Br. Lattier καὶ τοῦ Cl. Faure.⁵³ Οἱ συγγραφεῖς αὐτοί, μολονότι ξεπερνοῦν αἰσθητὰ τὸν στρουκτουραλισμὸν ὡς ἀναλυτικὴ μέθοδος, παραμένουν πάντως μόνιμα ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς ἐννοιολογίας τοῦ L. Althusser. Ἡ θέση τοῦ Faure, ἐμπεριέχοντας καὶ ἐκείνην τοῦ Lattier, συνοψίζεται στὰ ἑξῆς:

Ἐν τῷ Μάρξ στὸ 6ο τμήμα τοῦ Κεφαλαίου (τὸ θεωρούμενο ὡς «ἀνέκδοτο») ἐπιχειρεῖ μιὰ τυπολογία τῶν τρόπων ὑπαγωγῆς τῆς ἐργασίας στὸ κεφάλαιο: «ἐὰν ἡ παραγωγὴ τῆς ἀπόλυτης ὑπεραξίας ἀντιστοιχεῖ στὴ *σχηματικὴν ὑπαγωγήν* τῆς ἐργασίας στὸ κεφάλαιο, ἡ παραγωγὴ τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας ἀντιστοιχεῖ στὴν *πραγματικὴν ὑπαγωγήν* τῆς ἐργασίας στὸ κεφάλαιο».⁵⁴

Ἐν τῷ Faure, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν μαρξικὴν αὐτὴν τυπολογία, ὀρίζει τὴν οἰκογενειακὴν ἀγροτικὴν παραγωγὴν ὡς μία περίπτωση σχηματικῆς ὑπαγωγῆς στὸ κεφάλαιο, κατ' ἀντίθεση πρὸς τὴν πραγματικὴν ὑπαγωγήν τῆς μισθωτῆς ἐργασίας στὸ βιομηχανικὸ κεφάλαιο. Ἐν συνεχείᾳ διακρίνει τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς σὲ *ἄμεση* καὶ σὲ *κοινωνικὴ*. Ἐτσι, παρ' ὅλο πὺ ἡ οἰκογενειακὴ γεωργία δὲν ἀναγνωρίζεται ὡς τμήμα τῆς *ἄμεσης* διαδικασίας τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, λαμβάνει ἐν τούτοις μέρος, σ' ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο, στὴν *κοινωνικὴν* διαδικασία τῆς παραγωγῆς. Γιὰ τὸν Faure, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Rey, τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο ἐπικοινωνοῦν οἱ διαφορετικὲς μορφὲς μὲ τὸν καπιταλιστικὸν τρόπο παραγωγῆς εἶναι ἡ *ἀναπαραγωγή*, ἡτοι ἡ κυκλοφορία,

ώς μία βαθμίδα, ή όποία κυριαρχεί κατά προνομιακό τρόπο τής παραγωγής. 'Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, κατ' αυτόν, είναι όχι μόνον κυρίαρχος, άλλ' αποκλειστικός, υπό τήν έννοια ότι διασφαλίζει κατ' αποκλειστικότητα τήν αναπαραγωγή τών μορφών και τών επί μέρους κοινωνικών σχέσεων.

'Ο Faure υπογραμμίζει ότι πρέπει νά έννοοῦμε τό κεφάλαιο ως μία *κοινωνική σχέση* και όχι ως μία σχέση, ή όποία όφείλει νά ταυτισθῆ μέ μιὰ καθορισμένη μορφή τής παραγωγής. 'Ομοίως, ό Lantier επιμένει επί τοῦ ότι τό κεφάλαιο δέν επαναστατικοποιεῖ ἀπό μόνο του τήν παραγωγική διαδικασία· ἐάν και ὅταν τό κάνει, είναι ἐπειδή ἐξαναγκάζεται σ' αὐτό ἀπό τόν ἀγῶνα τών ἐργαζομένων. 'Εξ αὐτοῦ συνάγεται ότι τό προνομιοῦχο πεδίο ἀπό τό όποιο ἐκπηγάζει ή παντοδυναμία τοῦ κεφαλαίου είναι ή *κυκλοφορία*, ή *ἀνταλλακτικότητα*, ή *ἀντιστοίχιση*.

'Εκεῖ ὅπου ό Faure ἀντιτίθεται ἀποφασιστικῶς στόν Rey, είναι ὅταν βεβαιώνει ότι ή αναπαραγωγή τών διαφορετικῶν μορφῶν συνεπάγεται, ταυτοχρόνως, και τήν αναπαραγωγή μιᾶς *ένιαίας κοινωνικῆς σχέσης*, ἤτοι τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγής. Πλήν ὅμως, είναι προφανές ότι ἐάν ό Rey κατακερματίζει τήν πραγματικότητα πάνω στή βάση τών λεγομένων «τρόπων παραγωγής», ό Faure, θέτοντας τήν ἀρχή τής ἐνότητας κατ' ἐνθεϊαν, ως μία ένιαία κοινωνική σχέση, κινδυνεύει νά βρεθῆ στό ἀντίθετο ἄκρο, ἤτοι νά σβήσει τίς διαφορές. 'Η κίνηση τής αναπαραγωγής παρουσιάζεται ἀπό τόν Faure ως μία διαδικασία, ή όποία, παρά τίς περιπλοκές της, διατηρεῖ τόν λειτουργικῶς γραμμικό χαρακτήρα της· κατά συνέπεια, ή έννοια τής διαδικασίας ὀρίζεται τελικῶς ἀπό τόν Faure κατά τρόπο μῆ ἀντιθετικό και μῆ διαφορικό.

Πάντως, ἄς τό επαναλάβουμε, τό σῶμα τοῦ κεφαλαίου είναι ἀκανόνιστο, στραβοφτιαγμένο, δύσμορφο· ἔτσι, τό σπουδαιότερο ζήτημα δέν είναι ή προσήλωση στίς διαφορές, μήτε τό βιαστικό ξεπέρασμά τους. 'Αντιθέτως, τό κεντρικό πρόβλημα είναι ν' ἀντιληφθοῦμε τόν τρόπο μέ τόν όποιο τό κεφάλαιο, σεβόμενο τίς διαφορετικές σχέσεις, ἀνέρχεται πρὸς τήν ἀρχή τής ἐνότητας, πού διασφαλίζει τή διαφορική κίνηση τοῦ συνολικοῦ συστήματος. *'Η ἀληθινή ἐνότητα είναι ἐκείνη πού σέβεται τήν πολλαπλότητα.*

* * *

Γενικῶς, πιστεύω ότι ή σημασία τών ἀνωτέρω συμβολῶν (Servolin,⁵⁵ Rey, Faure κλπ.) ἐγκείται κυρίως στά ἑξῆς σημεῖα:

α) ό κυρίαρχος ρόλος τής κυκλοφορίας υπογραμμίζεται ὅλο και περισσότερο,

β) ή ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ δέν συνεπάγεται και τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγής ἐντὸς τής γεωργίας,

γ) ή δυσμορφία τοῦ σώματος τοῦ κεφαλαίου δέν είναι ἓνα σημεῖο καθυστέρησης, άλλ' ἀντιθέτως μιὰ συνάρτηση ἀνάλογη τής καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης.

Ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς διάρθρωσης τῶν διάσπαρτων καὶ ἐξωτερικῶν πρὸς τὸν καπιταλιστικὸν τρόπο παραγωγῆς στοιχείων — ὅπου ἀκριβῶς οἱ ἀνωτέρω θέσεις ἀποκλίνουν — πιστεύω ὅτι ἡ ἀπάντησις θὰ πρέπει ν' ἀναζητηθῆ πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς διαδικασίας ἀναγωγῆς. Δὲν πρόκειται οὔτε περὶ τῆς διάρθρωσης διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς, οὔτε περὶ τῆς ἐξάλειψης τῶν διαφορῶν στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀναπαραγωγῆς. Πρόκειται κυρίως περὶ τοῦ *modus operandi* τοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖο λειτουργεῖ ὡς ἀναγωγή-μεταστροφή τῶν ἐξωτερικῶν πρὸς αὐτὸ στοιχείων. Ἀκριβῶς ἡ ἐξωτερικότητα αὐτῶν τῶν στοιχείων ἐνθαρρύνει τὴν κινητικότητα τοῦ συστήματος. Ἡ διαδικασία τῆς ἀναγωγῆς τῆς ἐξωτερικότητας ἀπὸ τὸ σύστημα δὲν παίρνει τὴν ἔννοια τῆς ἐκκαθάρισης τῆς διαφορᾶς, ἀλλὰ τὴν ἔννοια ἐνὸς ἀτέρμονος παιχνιδιοῦ ἀνάμεσα στὴν ἀναγωγή τῆς ἐξωτερικότητας καὶ στὴν διευρυνόμενη ἀνασύστασί της. Εἶναι ἀνάγκη ἡ ἐξωτερικότητα νὰ εἶναι πραγματική, γιὰ νὰ εἶναι καὶ ἡ ἀναγωγή της ἀληθινή.

Ἔτσι, τὸ κεφάλαιο ἐξασφαλίζει τὴν ἀναπαραγωγή του «ἐξωτερικοποιώντας», «περιθωριοποιώντας» ἕναν ἀξανάμενο ἀριθμὸ στοιχείων. Τοῦτο ἀποτελεῖ μιὰ προϋπόθεσις, ὥστε ἡ κίνησις τῆς διαρκοῦς ἀναγωγῆς νὰ εἶναι ὄλο καὶ περισσότερο παρορμητικὴ γιὰ τὸ κεφάλαιο.

Σ η μ ε ι ὠ σ ε ι ς :

1. Βλ. Κ. Vergopoulos, «Capitalisme Difforme», εἰς S. Amin καὶ Κ. Vergopoulos, *La question paysanne et le capitalisme*, ἔκδ. Anthropos, Παρίσι 1974, σελ. 227.
2. Βλ. Γράμμα τοῦ Μάρξ πρὸς τὸν Ἐνγκελς τῆς 8/10/1858.
3. Lénine, *Impérialisme, stade suprême du capitalisme*.
4. Βλ. D. Mitran, *Marx Against the Peasant*, 1951, σελ. 6. Βλ. ἐπίσης H. Mayer, «Marx, Engels and the Politics of the Peasantry», εἰς *Cahiers de l'ISEA*, série S, Ἰούνιος 1960.
5. Κ. Marx, *Le 18 Brumaire de Louis Bonaparte*. Βλ. ἐπίσης Κ. Marx, *Le Capital*, II, ἔκδ. Gallimard, σελ. 1424.
6. Φ. Ἐνγκελς, *Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογενείας*. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, *Le rôle de la violence dans l'histoire* (ἀπὸ τὸ Anti-Dühring).
7. F. Engels, *La question paysanne en France et en Allemagne*, 1894.
8. Ἐ.ά.
9. Γράμμα τοῦ Ἐνγκελς στὸν Lafargue, βλ. Perceval, *Avec les paysans pour une agriculture non capitaliste*, Παρίσι 1969, σελ. 185.
10. Lénine, *Oeuvres Choisies*, τ. 1, σελ. 901.
11. Κ. Kautsky, *La question agraire*, Παρίσι 1900, σελ. 194 - 195 (ὑπογραμμίσεις δικές μου).
12. Ἐ.ά. σελ. 452 καὶ 349 (ὑπογραμμίσεις δικές μου).
13. Ἐ.ά. σελ. 452 (ὑπογραμμίσεις δικές μου)
14. Ἐ.ά. σελ. 450.
15. Ἐ.ά. σελ. 299.
16. «Ἡ ἔγγειος πρόσοδος συνιστᾷ μιὰν ἐπιβάρυνσις γιὰ τὴν γεωργία» βλ. Ἐ.ά. σελ. 318.
17. Ἐ.ά. σελ. 351.
18. G. Gatti, *Le socialisme et l'agriculture*, Παρίσι 1902.

19. P. Struné, «La théorie marxienne et l'évolution sociale», εις *Cahiers de l'ISEA*, série S, No 6, 1962.
20. Ξ.ά. σελ. 139 και 150.
21. Ξ.ά. σελ. 131.
22. Λένιν, «Rapport sur la substitution de l'impôt en nature aux réquisitions», 15/3/1921, βλ. *Oeuvres Choiesies*, τ. 32.
23. Ξ.ά. σελ. 202 (υπογραμμίσεις δικές μου).
24. M. Lewin, *La paysannerie et le pouvoir soviétique, 1928 - 30*, έκδ. Mouton, σελ. 121.
25. A. Tchayanov, *The Theory of Peasant Economy*, Irwin 1966.
26. E. Preobrazensky, *The New Economics*, Clarendon Press, 1965.
27. Ο Στάλιν μολονότι έχαρακτήρισε τις απόψεις του Πρεομπραζένσκυ ως «φλυαρίες» (βλ. την Εισήγησή του στο 14ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ — 1925), εν τούτοις έσπευσε να τις εφαρμόσει ο ίδιος, άμέσως μετά.
28. S. Amin, *Le développement inégal*, Ed. de Minuit, 1973.
29. A. G. Frank, «Towards a Theory of Capitalist Under-development», *XXXIX Congreso Internacional de Americanistas*, Αύγουστος 1970, Λίμα, Περού.
30. C. Furtado, *Politique économique de l'Amérique Latine*, έκδ. Sirey, 1970.
31. C. Romeo, *Les classes sociales en Amérique Latine*, έκδ. Maspéro, 1967. F. H. Cardoso, *Sociologie du développement en Amérique Latine*, Παρίσι 1969.
32. A. Emmanuel, *L'échange inégal*, Παρίσι 1969.
33. C. Palloix, *Les firmes multinationales et le procès d'industrialisation*, Παρίσι 1973.
34. S. de Brunhoff, *La politique monétaire. Un essai d'interprétation marxiste*, έκδ. P.U.F., Παρίσι 1973.
35. G. Dhoquois, *Pour l'histoire*, Παρίσι 1971, σελ. 271.
36. Ph. Herzog, *Politique économique et planification en régime capitaliste*, Παρίσι 1971, σελ. 47 (υπογραμμίσεις δικές μου).
37. L. Perceval, *Avec les paysans pour une agriculture non capitaliste*, Παρίσι 1969.
38. Ξ.ά. σελ. 158.
39. Ξ.ά. σελ. 135.
40. Ξ.ά. σελ. 72.
41. Στις ΗΠΑ, η εξέλιξη των ένοικιαζομένων εκτάσεων γεωργικής γής ως % επί του συνόλου του καλλιεργούμενου εδάφους ήταν ως εξής: 1950 19 %, 1954 18 %, 1959 16 %, 1964 14 %. (βλ. OCDE, *Le capital dans l'agriculture*, 1970).
42. Βλ. *Le Monde*, 3/4/1973.
43. P. Ph. Rey, *Les alliances de classe*, Παρίσι 1973. — «Sur l'articulation des modes de production» *Problèmes de Planification*, No 13 - 14.
44. «Sur l'articulation. . .» σ. 42 και 71.
45. Ξ.ά. σελ. 96 - 98.
46. Ξ.ά. σελ. VIII.
47. Βλ. ιδίως τον επίλογο του *Les alliances de classe*.
48. «Sur l'articulation . . .», σελ. 73.
49. Ξ.ά. σελ. 6.
50. *Le Capital*, II, σελ. 1440.
51. «Sur l'articulation . . .», σελ. 75.
52. Ξ.ά. σελ. 150.
53. B. Lauttier, «La soumission formelle du travail au capital», Βλ. *Travaux sur le capitalisme et l'économie politique*, Université de Paris VIII, 1972 — C. Faure, *Agriculture et mode de production capitaliste*, Thèse, Université de Paris VIII, 1973.
54. K. Marx, *Un chapitre inédit du Capital*, έκδ. 10/18, σελ. 201.
55. Βλ. Cl. Servolin, «L'absorption de l'agriculture dans le mode de production capitaliste», εις *L'univers politique des paysans*, έκδ. A. Colin, Παρίσι 1972.